

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ : ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

ઇ-મેઇલના માધ્યમથી 'સંચયન'
સૌ મિત્રોને વિના મૂલ્યે મોકલવામાં
આવે છે. આપનું, મિત્રોનું e-mail ID
જણાવવા વિનંતી.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો - ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક્ર મ

સંચયન ૨૯ – એપ્રિલ ૨૦૧૮

સંપાદકનું કથન
રમણ સોની

૪

કવિતા
બાજુના બ્લોકમાં
○ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

૬

કવિતા
કાવ્યસપ્તક ○ રાજેન્દ્ર શાહ

૭

વાર્તા
વૃદ્ધ સ્નેહ ○ ૨૦ વ૦ દેસાઈ

૧૧

સંસ્મરણ
અમે સૂતા ઝરાણાને જગાડ્યું!
○ ધીરેન્દ્ર મહેતા

૧૮

હાસ્ય
જ્યોતીન્દ્ર દવે ○ વિનોદ ભટ્ટ

૨૨

પ્રવાસ
હૃદયધર્મીનો પ્રસાદ
○ કિશનસિંહ ચાવડા

૨૫

લેખ
આપણો વિચારવારસો
○ પ્રવીણ પટેલ

૨૮

વ્યક્તિવિશેષ
માસ્ટર અશરફખાન
○ ઉત્કર્ષ મઝુમદાર

૩૪

રેખાચિત્ર
આક્કા ○ કાકા કાલેલકર

૩૬

લલિત નિબંધ
નગર ○ દિગ્વીશ મહેતા

૩૯

એકત્ર વૃત્ત.....

૪૨

સંપાદકનું કથન

રમણ સોની

મધ્યકાલીન કવિ ધીરો ભગત, કહે છે કે, પોતાનાં પદો વાંસની ભૂંગળીમાં બીડીને મહી નદીના પ્રવાહમાં તરતાં કરી દેતા. જે સદ્ભાગીને હાથ ચડે એ મેળવે, વાંચે, નકલ કરીને ફરી ગાવા માટે સંઘરી પણ લે.

પરંતુ હવે તો આપણે ક્યાંના ક્યાં પહોંચી ગયા છીએ!

કાવ્યો-પદો-લોકગીતો ગવાતાં હતાં, પછી લખાતાં ને વંચાતાં થયાં, પઠનો થતાં થયાં, છપાતાં થયાં, ગ્રંથરૂપ થયાં, એનાં ટીકા-પ્રશંસા થતાં રહ્યાં...એમ લેખકો જાણીતા થયા, સાહિત્યની પરંપરા બંધાઈ... કશી ખાસ ઉતાવળ નહીં, બધું ક્રમશઃ ધીરે ધીરે ઘાટ લે.

અને હવે તો સાહિત્ય – સાહિત્ય જ નહીં, સર્વ વિદ્યાઓ પણ – સોશયલ મીડિયા પર ઝળહળે છે. એક વૈકલ્પિક દ્વાર ખૂલ્યું છે.

Facebookના આ માધ્યમે બધું ઝટપટ ખુલ્લા મેદાનમાં મૂકી દીધું છે. : મેં આ લખ્યું છે, તાજું, મારા હસ્તાક્ષરોમાં, જુઓ, વાંચો..., અરે મારો આ લેખ, ફલાણા સામયિકે હમણાં જ છાપ્યો છે...આ હું વિદ્વાન લેખક, હમણાં જ પ્રવચન પતાવી, આ મારી પત્નીને ગુલાબજાંબું ખવડાવી રહ્યો છું...like કરજો ને વળી બે અક્ષર પાડજો commentમાં. તમારું પેલું મેં તે દાડે લાઈક કરેલુંને?

એટલે લાઈક કરવું એ પ્રસન્ન પ્રતિભાવ જ નહીં, વાડકી-વ્યવહાર પણ.

લેખકો હવે અતિ નમ્ર, કેવળ શાલીન હોય એ ન ચાલે. જેમ કે – લખ્યું છે, મોકલ્યું છે, સામયિક છાપશે બે-પાંચ મહિને, વાંચશે જેને જ્યારે હાથ લાગશે તે ત્યારે, હા, કોઈ ફોન કરશે કે કાગળ લખશે તો એ જરૂર ગમશે, ચોપડી થશે ને એનું અવલોકન લખાશે એય જોઈશું, કાં તો આનંદ પામીશું, કાં તો શીખીશું કેમ લખવું તે .

ના. એમ કંઈ અદબ વાળીને બેસી ન રહેવાય. સમય દોડી રહ્યો છે. લેખકોએ પણ દોડવું પડશે. મૂકો, મૂકો આ ચહેરા-પોથી પર. ચહેરો ને કેનવાસ બધું આપણું જ છે, સૌનું છે. કાવ્યો, લેખો, કોલમો, બોલતા ફોટા.... અરે, હવે તો છપાઈ ચૂકેલી ચોપડીઓનાં આવરણ, cover પણ. (ભૂતકાળને પણ ઊંચકીને વર્તમાનના પ્રવાહ પર.) જુઓ, મારાં આટલાં આટલાં બધાં પુસ્તકો થયાં છે. ઓહો, અભિનંદન મેડમ, અભિનંદન સર. (પુસ્તકોનાં મુખારવિંદ જોયાં. લાઈક કર્યાં. બસ. ક્યાંકથી મેળવીને અંદર ઊતરવાની તો નવરાશ નથી.) અરે હજુ બીજાં આવરણોનાં તોરણો લટકાવશોજી. વાહ વાહ લખીશું, vaahr પણ લખીશું, સીધું કચ્ચરઘાણ અંગ્રેજીમાં પણ દોઢબે વાક્યો લખીશું.

સૂત્ર એક જ છે : ચલાવો તમતમારે, અમે પણ ચલાવે રાખીશું....

ક્યારેક એમ થાય કે શું છે આ બધું? વાંચનાર/જોનાર બધા શું સાહિત્યના, વિદ્યાના સાચા ભાવકો-ચાહકો છે? સમજ્યા વિના કૂદી પડનારા વધારે, ક્યારેક તો ઢંગ વગરની, ફૂવડ ભાષામાં લખેલી ટિપ્પણીઓ. કોની સામે તમે રજૂ થઈ રહ્યાં છો, લેખક તરીકે? તમને આજ સુધી મળ્યો છે એ સંતોષ શું ઓછો પડે છે?

પરંતુ એમ પણ થાય છે કે, સાહિત્ય-વિદ્યાને આમ ફેસબુકના પાને મૂકવાનાં આ વૃત્તિ-વલણો સાવ ટીકાપાત્ર જ ગણવાં? હવે આ એક રસ્તો ખૂલ્યો છે તો ભલે એ રસ્તે પણ સાહિત્ય રજૂ થતું. બીજેથી વાંચવું રહી ગયું હોય, પહોંચી શકાયું ન હોય એ અહીં જોવા મળે એ એક વધારાની સુવિધા પણ છે.(તે તે લેખક, કોલમીસ્ટનો આભાર.) જાહેર મંચ છે આ. હા, એની ઉપર બધા જ તમાશા હોવાના.

અને ધીરા ભગતની ભૂંગળીથી લઈને આપણે મુદ્રણ સુધી, દશ્ય-શ્રાવ્ય રજૂઆતો સુધી આવ્યા જ ને? તો આ એક ડગલું આગળ.

છતાં, વિવેકનો પ્રશ્ન તો રહે જ છે. આત્મ-અભિવ્યક્તિ સુધી બરાબર છે, કંઈક આત્મ-રતિ પણ કદાચ સહ્ય, પણ એ આત્મ-રતિ વકરવાના પૂરા ચાન્સ છે. જો ત્યાં લેખકજી અટકે નહીં તો... ફજેતી ક્યારેક પ્રગટ દેખાતી નથી. અને અટકવું જોઈએ કેમ કે આત્મ-ગૌરવ નામની ચીજ પણ આપણી જ છે. આ સમુદ્ર છીછરો લાગે છે, શીતળ પણ છે, પણ ધસી જવાનો આવેશ વધવા લાગ્યો તો ઊંડાં પાણી આત્મ-ગૌરવનાં સગાં નહીં થાય...

કિં બહુના?

રમણસોની

—અભિનંદન

આનંદદાયક સમાચાર છે ગુજરાતી સાહિત્યજગત માટે, બલકે સર્વ ગુજરાતીઓ માટે કે,

આપણા સમયના પ્રમુખ ગુજરાતી સર્જક સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રને

એમના કાવ્યસંગ્રહ 'વખાર'(૨૦૦૯) માટે,

ભારતભરનું એક ઉત્તમ સાહિત્ય-પારિતોષિક,

બિરલા ફાઉન્ડેશનનું સુખ્યાત 'સરસ્વતી સન્માન' આપવાનું નિર્ણિત થયું છે.

૧૯૯૧થી દર વર્ષે અપાતું આ પારિતોષિક, દેશની ૨૨ ભાષાઓની ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓમાંથી

એની ચયનસમિતિ દ્વારા પસંદ થયેલી સર્વોત્તમ કૃતિને અપાય છે.

કવિ-નાટ્યકાર, વિવેચક સિતાંશુભાઈને સરનેહ અભિનંદન.

આ અવસરે 'વખાર'માંનું એક કાવ્ય અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ.

કવિતા

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

બાજુના બ્લૉકમાં

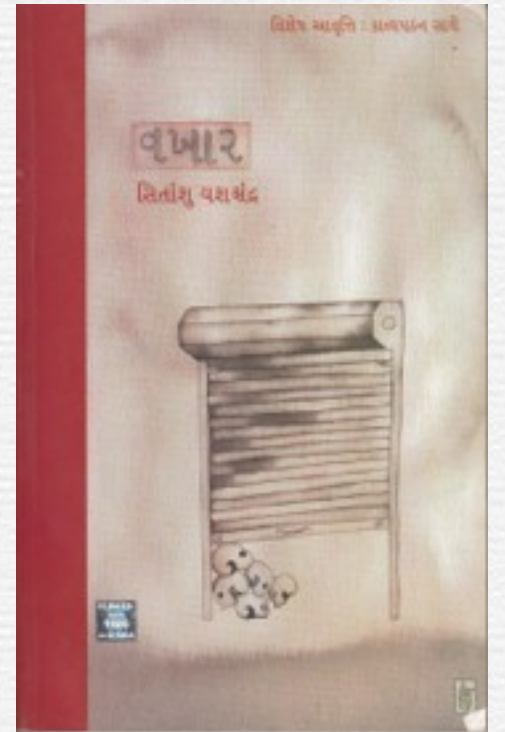
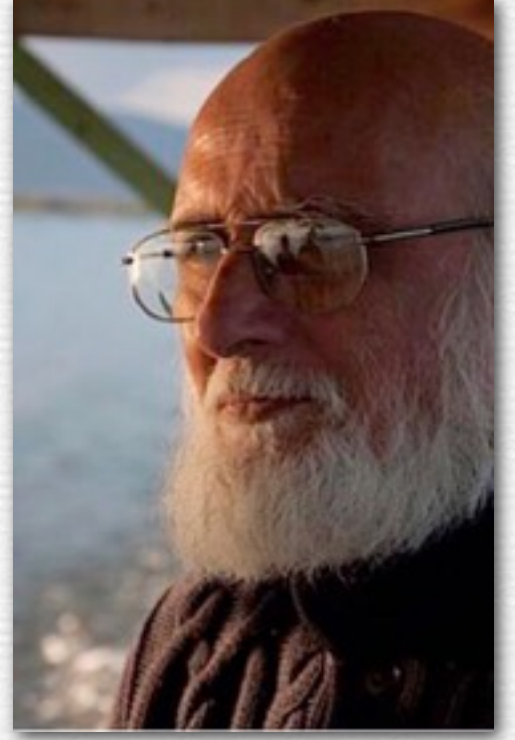
બાજુના બ્લૉકમાં કશુંક ચાલી રહ્યું છે.
ત્યાં ભૂતપ્રેત નાચે છે કે પછી બાળકની બર્થ ડે છે,
એ ચોક્કસપણે કહી શકાય એમ નથી.
કદાચ બાજુના બ્લૉકમાં ઠાકુર હિરોઈન પર રેપ કરે છે, જસ્ટ.

આવતી કાલે સવારે લોકલ છાપું આવે ત્યારે વાત.
સ્ટાર ન્યુઝ કે ઝી ન્યુઝમાં આવે, એવી બીના બની હોય
એવું તો ક્યાંથી બને, આ બાજુના બ્લૉકમાં?

જોકે ચોક્કસપણે એ પણ કહી શકાય એમ નથી.
બની શકે.

હિંગની વાસ આવે છે.
વઘારનો અવાજ તો નહોતો આવ્યો, જોકે.
બિલ્ડિંગમાં ઘોંઘાટ એટલો છે કે નયે આવે, થયો હોય
તોયે.

પેટ પર ચોળતા હશે, સ્ટેજ ગરમ કરીને?
ગેરકાયદે ગર્ભપાત કરાવતા લાગે છે, બાજુના બ્લૉકમાં,
વડોદરા જેવી સંસ્કારનગરીમાં, ફતેગંજ જેવા સુંદર વિસ્તારમાં.

કાવ્ય-સપ્તક

રાજેન્દ્ર શાહ

સૌંદર્યરાગી કવિતાના આપણા એક પ્રમુખ કવિ રાજેન્દ્ર શાહ (૧૯૧૨-૨૦૧૦) છંદ-લયની સુઘડતાવાળાં પાસાદાર છંદકાવ્યો તથા વિવિધ લોક-લયો અને શિષ્ટ લયો વાળાં મધુર-સુંદર ગીતોના સ્મરણીય સર્જક હતા. પહેલો કાવ્યસંગ્રહ 'ધ્વનિ' ૧૯૫૧માં પ્રગટ થયો એના દોઢેક દાયકા અગાઉથી એમનું કાવ્યલેખન આરંભાયેલું. સતત કવિતાલેખનરત રાજેન્દ્રભાઈએ એ પછી ૧૬ ઉપરાંત સંગ્રહો આપ્યા. ૧૯૮૧માં એમનો સર્વકાવ્ય-સંગ્રહ સંકલિત કવિતા પ્રગટ થયો. અનુવાદક તરીકે અને 'કવિલોક' સામયિકના સંપાદક તરીકે પણ એમની સાહિત્યસેવા મહત્ત્વની રહી. ૨૦૦૩માં એમને મળેલો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર ગુજરાતી ભાષાનું પણ મોટું ગૌરવ છે.

આપણા દુઃખનું કેટલું જોર?

ભાઈ રે, આપણા દુઃખનું કેટલું જોર?

નાની એવી જાતક વાતનો મચવીએ નહિ શોર!

ભારનું વાહન કોણ બની રહે? નહીં અલૂણનું કામ,

આપણ તો બડભાગી, ખમીરનું આજ ગવાય રે ગાન;

સજલ મેઘની શાલપે સોહે રંગધનુષની કોર. ભાઈ રે.

જલભરી દગ સાગર પેખે, હસતી કમળફૂલ,

કોકડું છે પણ રેશમનું, એનું ઝીણું વણાય દુકૂલ;

નિબિડ રાતનાં કાજળ પાછળ પ્રગટે અરુણ ભોર. ભાઈ રે.

આપણે ના કંઈ રંક, ભર્યો ભર્યો માંદલો કોશ અપાર;

આવવા દો જેને આવવું, આપણ મૂલવશું નિરધાર;

આભ ઝરે ભલે આગ, હસી હસી ફૂલ ઝરે ગુલમ્હોર. ભાઈ રે.

આયુષ્યના અવશેષે

૧. ઘર ભણી

ખખડ થતી ને ખોડંગાતી જતી ડમણી જૂની,
વિજન પથને ચીલે ચીલે તમિસ્ર મહીં ઘન;
સ્વપન મધુરી નિદ્રાનું તે દગો મહીં અંજન
ભરતી ઘૂઘરી ઘોરી કેરી મીઠા રણકારથી.

ચરમ પ્રહરે ઠંડી ધીમા સમીર મહીં ભળી,
સ્મૃતિદુઃખ મને વ્યાપે તેવી બધે પ્રસરી રહી.
લઘુક દીવડે સૂતી સીમા બધી બનતી લહી
સજગ, તમ-ને ઓઢી પાછું જતી પડખું ફરી.

પથ-તરુ તણા નીડે પંખી ક્યહીં ફરકે અને
કદીક અથવા તારો કોઈ ખરે, બસ, એટલું
કળિત બનતું, ત્યાંયે ઊંડા મને કરણો સહુ
કણ કણની આ માટી કેરી કથા નીરખી રહે.

જનમ-સ્થલની ઝાંખી આયુષ્યની અવધે કરું,
ભર્યું જવ હતું તેની યાદે સૂને ઘર સંચરું.

કેવડિયાનો કાંટો

કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે,
મૂઈ રે એની મહેક, કલેજે દવ ઝાઝેરો લાગ્યો રે.

બાવળિયાની શૂળ હોય તો

ખણી કાઢીએ મૂળ,

કેરથોરના કાંટા અમને

કાંકરિયાળ ધૂળ;

આ તો અણદીઠાનો અંગે ખટકો જાલિમ જાગ્યો રે.

કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે.

તાવ હોય જો કડો ટાઢિયો

કવાથ કુલડી ભરીએ,

વાંતરિયો વળગાડ હોય તો

ભૂવો કરી મંતરીએ;

રૂંવે રૂંવે પીડ જેની એ તો જડે નહિ કહીં ભાંગ્યો રે.

કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે.

નિરુદ્દેશે

નિરુદ્દેશે

સંસારે મુજ મુગ્ધ ભ્રમણ પાંશુ-મલિન વેશે.

ક્યારેક મને આલિંગે છે

કુસુમ કેરી ગંધ,

ક્યારેક મને સાદ કરે છે

કોકિલ મધુર-કંઠ,

નેણ તો ઘેલાં થાય નિહાળી

નિખિલના સહુ રંગ,

મન મારું લઈ જાય ત્યાં જાવું પ્રેમને સન્નિવેશે.

પંથ નહિ કોઈ લીધ,

ભરું ડગ ત્યાં જ રચું મુજ કેડી,

તેજછાયા તણે લોક,

પ્રસન્ન-વીણા પર પૂરવી છેડી,

એક આનંદના સાગરને જલ

જાય સરી મુજ બેડી,

હું જ રહું વિલસી સહુ સંગ ને હું જ રહું અવશેષે

નિરુદ્દેશે...

પીળી છે પાંદડી

પીળી છે પાંદડી ને કાળવો છ બાજરો,

સોહ્ય છે રે ઝાઝો સવારથીય સાંજરો.

ઝાકળિયે બેસું હું તોય રે બપોર લાગે

આસો તે માસના અકારા,

આવડા અધિકડા ન વીત્યા વૈશાખના

આંબાની ડાળ ઝૂલનારા;

હું તો અંજવાળી રાતનો માણું ઉજાગરો,

પીળી છે પાંદડી.

કોસના તે પાણીના ઢાળિયાનું વ્હેણ મને

લાગે કાલિંદરી જેવું,

આંબલીની છાંય તે કદંબની જણાય મારા

મનનું તોફાન કોને કહેવું?

મેં તો દીઠો રાધાની સંગ ખેલંતો સાંવરો.

પીળી છે પાંદડી.

શ્રાવણી મધ્યાહ્ને

મધ્યાહ્નની અસલ વેળ હતી પ્રશાન્ત,
ધીરે ધીરે લસતી ગોકળગાય જેમ,
ને શ્રાવણી જલનું વર્ષણ તેય ક્લાન્ત,
ફોરાં ઝરે દ્રુમથી રૂઠે રહી એક એક.
જેવું વિલંબિત લયે મૃદુ મંદ ગાન,
તેવું જ મારું સહજે ઉર સ્પંદમાન.

ભારો ઉતારી શિરથી પથને વિસામે
નાનેરું ગામ શ્રમથી વિરમ્યું લગાર,
આસીન કોઈ, વળી કોઈ વિષણ્ણ કામે
સૂતેલ, નેત્ર મહીં મૌન હતું અપાર.
આંહીં કશો જલધિ બે ભરતીની મધ્ય
કંઠાર છોડી બનિયો નિજમાં નિમગ્ન!

કર્તવ્ય કોઈ અવશેષ મહીં રહ્યું ના
તેવું નચિંત મન મારું, ન હર્ષ શોક;
ના સ્વપ્ન કોઈ હતું નેણ મહીં વસ્યું વા
વીતેલ તેની સ્મૃતિનો પણ ડંખ કોક.
મારે ગમા-અણગમા-શું હતું કશું ના,
ઘોંઘાટહીન પણ ઘાટ હતા ન સૂના.

મેં સ્હેલવા મન કરી લીધ વન્ય પંથ,
ભીનો બધો, ક્યહીંક પંકિલ, ક્યાંક છાયો
દુર્વાથી, બેઉ ગમ વાડ થકી દબાયો,
ઝિલાય તેમ ઝીલતો સહુ સૃષ્ટિરંગ,
લાગી'તી વેલ તણી નીલમવર્ણ ઝૂલ,
કંકાસિની પણ પ્રસૂન વડે પ્રફુલ્લ.

પાણી ભરેલ કંઈ ખેતરમાં જવારા
તેજસ્વી અંગ પર શૈશવની કુમાશે
સોહંત, ઊંચી ધરણી પર ત્યાં જ પાસે
ડૂંડે ફૂંણાં હસતી બાજરી ચિત્તહારા;

ઊડે હુલાસમય ખંજન, કીર, લેલાં,
ટૂઠોકે કદી નીરવતા મહીં મોર લેલા.

ત્યાં પંકમાંહી મહિષી-ધણ સુસ્ત બેઠું
દાદુર જેની પીઠપે રમતાં નિરાંતે
ને સ્વર્ણને ફૂલ શું બાવળ હોય આ તે?
મેં કંટકે વિરલ બંધુર રૂપ દીઠું!
વૈશાખનો ગુલમહોર ઘડી ભુલાય
ત્યાં શી વસંત રત શાલ્મલીની સ્પૃહાય!

ઊંડાણને ગહન વ્યોમ તણાં ઝીલંત
નાનું તળાવ નિજમાં પરિતૃપ્ત પ્રણ.
ને શંભુનું સદન ત્યાં યુગથી અનંત
અશ્વત્થની નજીક સોહંત ધ્યાનમગ્ન.
એનું કશું શિખર-શીર્ષ સલીલ-શ્યામ!
જેની લટોની મહીં જાલ્લવીનો વિરામ.

ખીલેલ પ્રાંગણ મહીં ફૂલ ધંતૂરાનાં,
પીળાં કરેણ પણ, ભીતર બિલ્વપુંજે
છાયેલ લિંગ જલધારથી સિક્ત, છાનાં
તેજે ત્યહીં તિમિર ઘુંમટનાં ઝળૂંબે.
ઘંટારવે યદપિ ના રણકાર કીધો,
ને તોય રે અમલ ગુંજનનો શું પીધો!

ટેકો દઈ ઋષભ-નંદિ-ની પાસ બેસું,
કેવી હવા હલમલે મુજ પક્ષ્મ-રોમે!
હું માનસી-જલ હિમોજજ્વલ શ્વેત પેખું
ને ચંદ્રમૌલિ તણી કૌમુદી નીલ વ્યોમે.
કૈલાસનાં પુનિત દર્શન... ધન્ય પર્વ!
ના સ્વપ્ન, જાગૃતિ; તુરીય ન; તોય સર્વ!

(બધાં કાવ્યો 'સંકલિત કવિતા', રાજેન્દ્ર શાહ, ૧૯૮૩, -માંથી)

ગાંધીજીના સમયના એક ખ્યાત નવલકથાકાર રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ(૧૮૯૨-૧૯૫૪) 'ગ્રામલક્ષ્મી' નામની બૃહદ્ નવલકથાથી યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર કહેવાયેલા. સામાજિક-ઐતિહાસિક અનેક નવલો ઉપરાંત એમણે વાર્તા, નાટક, નિબંધનાં પણ અનેક પુસ્તકો આપેલાં, અભ્યાસ-ગ્રંથ તથા આત્મકથા પણ લખેલી. વ્યવસાયે તે ઉચ્ચ સરકારી અધિકારી રહેલા.

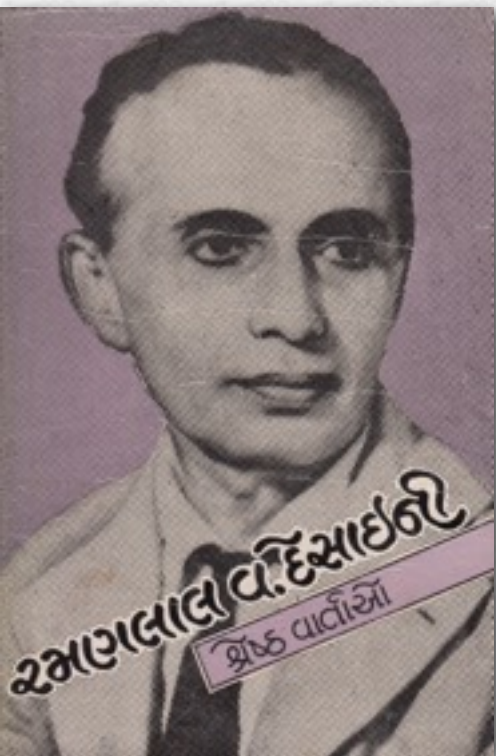
બહુ જ સંભાળથી પુત્ર અને પુત્રવધૂએ પ્રભાલક્ષ્મીને પથારીમાં બેઠાં કર્યાં; તેમનો દેહ કૃશ બની ગયો હતો. મોટા તકિયાને અઢેલાવી તેમને બેસાડ્યાં. ચારેપાસ તેમણે વાત્સલ્યભરી દષ્ટિ ફેરવી. કુટુંબની ખીલેલી ફૂલવાડી નિહાળી તેમના મુખ ઉપર સંતોષની છાયા પથરાઈ. એ પુત્ર, પુત્રવધૂ, ત્રણ પુત્રીઓ અને એ બધાંનાં સંતાનોથી ઓરડો ભરેલો હતો. ડૉક્ટરોએ બધાંને એક જ ઓરડામાં બેસવાની મના કરી હતી. પરંતુ હિંદુ કુટુંબોમાં એવી મના પાળવામાં આવતી નથી.

પ્રભાલક્ષ્મીથી પણ માણસો વગર રહેવાતું નહિ. દિવસમાં ત્રણચાર વખત બધાંને ભેગાં ન જુએ તો તેમને ચેન પડતું નહિ. બાળકો તો વારંવાર ઓરડામાં દોડી આવી દાદીની ખબર પૂછ્યા કરતાં, અને કોઈ કાઠી ન મૂકે ત્યાં સુધી ઓરડામાં રમ્યા કરતાં.

ચારેપાસ ફરતી પ્રભાલક્ષ્મીની નજર સહેજ દૂર બેઠેલા પોતાના પતિ પ્રમોદરાય ઉપર પડી, અને તેમણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

બધાંથી દૂર આરામખુરશી ઉપર બેસી છાપું વાંચવામાં રોકાયેલા પ્રમોદરાયને કોઈ સતત જોયા કરે તો તેને સમજાય કે છાપામાંથી વારંવાર નજર બહાર કાઢી તેઓ પ્રભાલક્ષ્મી તરફ જોતા હતા. કોઈ છોકરું બોલે, પુત્ર દવા પાય, પુત્રવધૂ કાંઈ ફળ આપે અગર કોઈ આવે કે જાય એ પ્રસંગોનો પણ લાભ લઈ પોતાની પત્ની તરફ તેઓ નિહાળતા. પ્રભાલક્ષ્મી તરફ જ સહુનું એટલું લક્ષ રહેતું કે પ્રમોદરાયની નજર તપાસવાની ભાગ્યે કોઈને ફરસદ મળતી. માત્ર નાના પુત્રની વહુ વીણા ક્વચિત્ વૃદ્ધ પતિપત્નીની નજર પકડતી, અને ગમે તે બહાને હસી લેતી.

પ્રભાલક્ષ્મીનો ઓછો નિઃશ્વાસ સાંભળી પ્રમોદરાયે તેમની તરફ જોયું. પ્રભાલક્ષ્મીએ નજર ફેરવી નાખી અને હસવાની તૈયારી કરતી વીણાએ પૂછ્યું :

‘એમને કોંઈ કરી આપી?’

‘હા, બહેન કોંઈ કરી લાવે છે. તમે શું કરવા ચિંતા કરો છો?’ કહી પુત્રવધૂએ હસી લીધું.

ચાળીશ વર્ષના સતત સહવાસ પછી પત્નીની પતિ માટેની ચિંતા વધે કે ઘટે તેની વીણાને ખબર ન હતી.

બધાંએ કોંઈ પીધી, તે સાથે પ્રમોદરાયે પણ પીધી.

‘એમને પાન કરી આપ ને, બેટા!’ પ્રભાલક્ષ્મીએ વીણાને વિનવણી કરી.

‘હા, જી, કરું છું.’ કહી વીણાએ પાન કરવા માંડ્યું, અને પોતાની જેઠાણી તથા નણંદોને હસાવવા માટે વૃદ્ધ સાસુની સસરા માટેની કાળજીનું એક દૃષ્ટાંત તેણે મનમાં નોંધી રાખ્યું.

‘બા! હવે તું સૂઈ જા.’ પુત્રે માતાને સલાહ આપી. પ્રભાલક્ષ્મી માટે સહુને ભાવ હતો. પુત્રપુત્રીને તો સ્વાભાવિક રીતે લાગણી થાય; પરંતુ પુત્રવધૂઓ પણ તેમનું મા સરખું જતન કરતાં હતાં, કારણ પ્રભાલક્ષ્મીએ કદી સાસુપણું કર્યું નહોતું; એટલે તેમને આરામથી સુવાડવા બધાંએ ટેકો આપ્યો.

સૂતે સૂતે પ્રભાલક્ષ્મીએ જોયું કે પ્રમોદરાય પણ પાસે આવીને તેમને સુવાડવામાં મદદ કરવા આવી ઊભા હતા. અલબત્ત, તેમને એ મદદ કરવાની જરૂર નહોતી; તેમણે હાથ અડાડ્યો પણ નહિ. છતાં તેમને પાસે આવી ઊભેલા જોતાં પ્રભાલક્ષ્મીએ કહ્યું :

‘તમે શું કરવા મથન કરો છો? જરા બેસો ને! છોકરાં બિચારાં મહેનત કરે છે!’

પ્રમોદરાય પાછા જઈને ખુરશી ઉપર બેઠા. થોડી વારે કોઈ મળવા આવ્યું એટલે એ ઓરડો છોડવાની તેમને જરૂર પડી. તેમણે પ્રભાલક્ષ્મી પાસે આવી કહ્યું :

‘હું તરત પાછો આવું છું.’

‘શું કરવાને? જરા આરામ લ્યો. કોઈની સાથે વાત કરો. ફરવાની તો આવી ટેવ છે. અને અહીં બેસી રહો છો?’ પ્રભાલક્ષ્મી હજુ લાંબું બોલત, પરંતુ તેમને થાક લાગ્યો. અને તેમણે આંખ મીંચી દીધી. એ આંખ ઊઘડી ત્યાં સુધી પ્રમોદરાય ત્યાં જ ઊભા રહ્યા. પ્રભાલક્ષ્મીએ આંખ ઊઘાડી એટલે તેમણે કહ્યું :

‘ત્યારે હું જઈ આવું?’

‘હા.’ કહી પ્રભાલક્ષ્મીએ વીણા સામે જોયું અને સાસુવહુ બન્ને સહજ હસ્યાં.

૨

પ્રમોદરાય ગયા પછી પ્રભાલક્ષ્મીએ પુત્ર, પુત્રવધૂ અને દીકરીઓને જરા પાસે બોલાવ્યાં.

‘કેમ? કેમ બા? શું છે? શું જોઈએ?’ સહુએ પૂછ્યું.

‘છે તો કાંઈ નહિ, પણ એક વાત જરા ધ્યાનમાં રાખજો.’

‘હા હા, કહે.’ પુત્રે કહ્યું.

‘મને હવે એકબે દિવસની મહેમાન ધારજો.’

‘એયે, શું તું યે એમ કહે છે! ડૉક્ટર તો એક અઠવાડિયામાં તું બેસતી થઈશ એમ કહેતા હતા.’ બીજા પુત્રે કહ્યું.

‘ભલે; પણ મને વિશ્વાસ નથી. હું જીવીશ કે મરીશ એ સરખું જ છે.’

દીકરીઓ તથા વહુઓની આંખો ભીંજાઈ.

‘તમે બધાં કઠ્ઠાગરાં છો – સમજણાં છો, એટલે કાંઈ કહેવાપણું તો નથી. તો ય આટલું કહું છું : એમની મરજી સાચવજો.’

પ્રભાલક્ષ્મી થાક લાગવાથી અટક્યાં. તેમનાં સંતાન શાંત ઊભાં રહ્યાં. જરા વારે તેમણે પાછું કહ્યું :

‘કોઈને કશું કહે એવા નથી, માગે એવા નથી.’

એટલામાં પ્રમોદરાય ઓરડામાં આવ્યા. પલંગની આસપાસ બધાંને ઊભેલાં જોઈ તેઓ ઝડપથી નજીક આવી પૂછવા લાગ્યા :

‘શું છે? શું થયું?’

‘કાંઈ નહિ; શું થવાનું છે? આવો શો અધીરો જીવ?’ પ્રભાલક્ષ્મી બોલ્યાં અને આંખો મીંચી.

પ્રમોદરાય થોડી વાર ઊભા રહ્યા. એકાએક તેમણે પ્રભાલક્ષ્મીનો હાથ પકડ્યો અને નાડી જોવા લાગ્યા. પ્રભાલક્ષ્મીએ મહા મહેનતે આંખ ઉઘાડી. પોતાના હાથનાં આંગળાં પ્રમોદરાયના નાડી જોતા હાથને અડક્યાં, અને તેઓ સહજ હસ્યાં. એ ઊઘડેલી આંખ, અડકી રહેલાં આંગળાં અને સ્મિતભર્યું મુખ એમનાં એમ સ્થિર થઈ ગયાં.

‘થયું.’ કહી પ્રમોદરાયે હાથ નીચે મૂકી દીધો. ખોટી દોડાદોડ થવા લાગી. ઘરનાં છોકરાંને ભેગાં કરી એકબે માણસો સાથે બહાર મોકલી દીધાં.

ડૉક્ટર ઝડપથી આવ્યા. તેમણે પણ હાથ જોયો અને કહ્યું : ‘કાંઈ નથી!’

સ્ત્રીઓ આછું આછું રડવા લાગી. પ્રમોદરાય ખુરશી ઉપર બેઠા હતા તે ઊઠીને પાસે આવ્યા. તેમણે સહુને ધીરજ આપતાં બોધ કર્યો.

સગાંસંબંધીઓ આવ્યાં. એક ઘડી પહેલાં જે દેહની પૂજા થતી હતી તે દેહને ઘરબહાર કર્યો એટલું જ નહિ, તેને અગ્નિમાં ભસ્મ કર્યો. પ્રમોદરાયની આંખમાંથી એકે આંસુ પડ્યું નહિ. પોતાની સંતતિને તેમણે ઊલટું ભારે આશ્વાસન આપ્યું.

છતાં ઘર સહુની માફક તેમને પણ ખાલી ખાલી લાગતું જ હતું. પ્રભાલક્ષ્મીની કોઈને જરૂર ન હતી. તેમના અસ્તિત્વ વગર ઘર ચાલે નહિ એવું કશું નહોતું. પુત્રો, પુત્રીઓ અને પુત્રવધૂઓ ઉંમરલાયક હતાં. વળી પ્રભાલક્ષ્મી સાઠ વર્ષની ઉપર પહોંચ્યાં હતાં, એટલે મૃત્યુ સમયની તેમની ઉમ્મર છેક નાની કહેવાય એમ નહોતું. તે છતાં સહુની દિલગીરીનો પાર નહોતો. પ્રમોદરાય સિવાય કોઈ આશ્વાસન આપી શકે એમ નહોતું. આંખો ચોળતી પુત્રવધૂને તેઓ કહેતા :

‘ક્યાં સુધી રડશો? તમારી ચાકરી પામીને એ જીવ તો સુખી થઈ ગયો.’

વહુઓ આંખે લૂગડું ઢાંકી વધારે રડતી. પુત્રીઓને તેઓ કહેતા :

‘જુઓ, તમને સુખી જોઈ અમે જઈએ એમાં ખોટું શું?’ પરંતુ પુત્રીઓને એ દલીલ સમજાતી નહિ.

જમવાની ના પાડતા પુત્રને તેમણે પાસે બોલાવ્યો અને સમજાવ્યો :

‘આમ ઢીલો બની જઈશ તો દુનિયામાં રહેવાશે કેમ? ઉમ્મર થઈ, અને તમને જોયાં; એ જાય એનું આવું દુઃખ ન રખાય. ચાલ, જમવા બેસ મારી સાથે.’

ત્રીજે પહોરે અનેક મિત્રો અને સંબંધીઓ આશ્વાસન આપવા આવ્યાં. સહુએ પ્રભાલક્ષ્મીનાં વખાણ કર્યાં. અને તેમની ખોટ બદલ શોક પ્રદર્શિત કર્યો. વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ખરેખર પ્રભાલક્ષ્મીના મૃત્યુથી કાંઈ ભારે ખોટ ગઈ એમ કહેવાય નહિ; છતાં એ સૂચન બીજું કોઈ કરતું ત્યારે પ્રમોદરાયનું હૃદય ઘવાતું.

‘ખોટું તો ઘણું થયું, પણ હવે ઉમ્મર હતી.’ કોઈકે મોટી ઉમ્મરમાં આશ્વાસન લેવા જણાવ્યું. પ્રમોદરાય પોતે પણ પોતાનાં પુત્રપુત્રીને એવી જ રીતે આશ્વાસન આપતા હતા; છતાં આ ઉમ્મરની વાત તેમને ગોઠી નહિ.

‘શું એ એટલી બધી મોટી હતી કે તેનું મૃત્યુ સહજ ગણાય?’ તેમને વિચાર આવતો.

કોઈ વૃદ્ધ ધીરજ આપી :

‘જે થયું તે ખરું; પણ બધાંમાં તમને મૂકીને ગયાં એ સારી વાત.’

પ્રમોદરાયે પુત્રીઓને એમ જ કહ્યું હતું, છતાં તે વૃદ્ધ સંબંધીનું કથન તેમને જરા પણ રુચ્યું નહિ.

‘મને મૂકી એ ગઈ એમાં સારું શું થયું? આ બધાંયે મારાં છે એ ખરું, પણ... પણ...’

પ્રમોદરાયને આખા જગતમાં એકાંત ફેલાઈ ગયું દેખાયું. ઘરમાં ફરતાં પોતાનાં જ પુત્રપુત્રી ચિત્રપટ સરખાં અસ્પૃશ્ય લાગ્યાં. પોતાના જીવનમાંથી કશું સત્ત્વ ઊડી ગયું હોય એમ સર્વત્ર ખાલીપણનો તેમને અનુભવ થતો.

૩

પ્રમોદરાય એકલા પડ્યા. ખુરશી ઉપર બેસી તેમણે રોજની રીત પ્રમાણે એક બાજુએ નજર ફેંકી. પ્રભાલક્ષ્મી ત્યાં નહોતાં – એટલું જ નહિ પણ તેમનો પલંગ ત્યાં નહોતો. તેમને ભૂતકાળ યાદ આવ્યો. ભૂતકાળમાં મસ્તીતોફાનનાં દશ્ય કંઈક વર્ષોથી રસ ઉપજાવતાં બંધ પડ્યાં હતાં. ગરીબીમાં ઘર ચલાવતી, પતિનાં કપડાં સંભાળતી, મહેમાનો માટે પથારીઓ પાથરતી, ક્વચિત્ વાસણો માંજી નાખતી યુવાન પત્ની તેમણે નિહાળી.

‘કોઈ દિવસ એણે કંટાળ્યો બતાવ્યો નથી.’ પ્રમોદરાયનું મન બોલી ઊઠ્યું.

પલંગ રહેતો હતો તે બાજુએ તેમણે નજર કરી અને નિઃશ્વાસ નાખ્યો. સહજ આંખો મીંચી, ત્યાં તેમને ફરી યુવાન પ્રભાલક્ષ્મી દેખાયાં. યુવાન પ્રમોદરાય એક તકિયે આંખો મીંચી પડ્યા હતા. પ્રભાલક્ષ્મીનું યૌવન આકર્ષક હતું. પરંતુ પ્રમોદરાયની દૃષ્ટિ યૌવનને ખોળતી નહોતી. પ્રભાલક્ષ્મીએ પૂછ્યું :

‘શું છે? કેમ આમ ઉદાસ લાગો છો?’

‘કાંઈ નહિ.’

‘ના, ના. કશું મનમાં છે.’

‘અમસ્તું જ; હું જરા સૂઈ રહીશ.’

‘જેને મારા સમ, મને ન કહે તે!’

‘તું તો બહુ જિદ્દી. આજ ને આજ થોડા પૈસાની સગવડ કરવાની છે. બે જગાએ ગયો પણ કંઈ બન્યું નહિ.’

‘કેટલા જોઈએ?’

‘બે હજાર.’

‘હજાર મારા પલ્લાના છે, અને હજાર ઘરેણાંમાંથી મળશે.’ પ્રભાલક્ષ્મીએ કહ્યું.

પ્રમોદરાયને ન છૂટકે એ સૂચના સ્વીકારવી પડી. પરંતુ તેમાંથી તેમની સાખ પાછી બંધાઈ, અને ધીમે ધીમે તેઓ ધનવાન બની ગયા. તે દિવસે પ્રભાલક્ષ્મીએ પોતાના પલ્લાનો-ઘરેણાંનો મોહ રાખ્યો હોત તો?

‘વીણા!’ એકાએક પ્રમોદરાય બૂમ પાડી ઊઠ્યા.

‘જી.’ કહી વીણા તરત અંદર આવી.

પ્રમોદરાયે ભૂલથી જ બૂમ પાડી. પ્રભાલક્ષ્મીને દવા પાવાનો વખત યાદ કરવા માટે તેમણે વીણાને બોલાવી હતી; પરંતુ પ્રભાલક્ષ્મી તો ગઈ કાલનાં માનવદવાથી પર બની ગયાં હતાં! પ્રમોદરાયને તે યાદ આવ્યું. અને તેમણે ભૂલ છુપાવતાં કહ્યું :

‘બધાં શું કરો છો? કેમ કોઈ દેખાતું નથી?’

‘બધાં અહીં જ છે. હું બોલાવું?’

‘ના. કાંઈ કામ નથી. હું જરા બાગમાં ફરું છું.’

‘જી. કોઈને સાથે મોકલું?’

‘અંહું.’

એમ પુત્રવધૂને કહી તેઓ બગીચામાં ફરવા નીકળ્યા. ફૂલની ક્યારીઓ ખીલવાને તત્પર હતી, છતાં પ્રમોદરાયની નજર સૌંદર્યભરી કળીઓ ઉપર પડી નહિ. તેમને તો જીર્ણ અમરાઈ અને વડવાઈઓને હિંચોળતી વૃક્ષઘટા જ ગમી. જાણે વૃક્ષરાજિમાં ફેલાયેલું આશ્રયદાતા, સહનશીલ માતૃત્વ! પ્રભાલક્ષ્મીનાં એ પ્રતીક તો નહોતાં? વૃદ્ધાવસ્થામાં કયું એ ભવ્ય સૌંદર્ય દેખાતું હશે? વૃક્ષ નીચેની એક બેઠક પર તેઓ બેઠા.

‘મારી કાળજી સહુ કોઈ રાખે એમ છે; પરંતુ યૌવનઘેલછાથી પર બનેલી, સવારથી રાત સુધી મારી આસપાસ ફરતી એની નજર તો હવે ગઈ જ ને?’

વૃક્ષમાં પવન ભરાયો. ડાળીઓ ચમ્મર કરવા લાગી.

‘જમતી વખતે આ ઉંમરે પણ એ તો પંખો નાખતી હતી.’ પ્રમોદરાયને વિચાર આવ્યો.

તે ઊઠીને ઘર તરફ આવ્યા. સંધ્યાકાળનો સમય થયો હતો. સૂર્ય જતાં સૃષ્ટિની આંખો લાલ બની ગઈ.

‘મારો યે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો.’

એક યુવાન પ્રેમીના સરખું સ્મરણ પ્રમોદરાયના મનમાં સતત ચાલ્યા કરતું હતું. એમાં માત્ર ન હતી ઘેલછા, ન હતો દેખાવ, ન હતું અધીરાપણું. ઘા વાગ્યો હતો; પરંતુ તેનો તરફડાટ બતાવી શકાતો નહિ. પ્રિય પત્ની નજર આગળથી ચાલી ગઈ હતી પરંતુ તેનું રુદન શક્ય નહોતું. જગત ખાલી બની ગયું હતું : તોપણ પોકાર કરી જગતને ભરી દેવા માટેનું ક્ષમાયોગ્ય યૌવન તેમની પાસે નહોતું.

અંદર જઈ તેઓ પાછા ખુરશી ઉપર બેઠા. રોજ કરતાં દીવો વહેલો થયો, છતાં તેમને લાગ્યું કે દીવો કરવાનું સંભારનાર પત્નીનું સ્થાન ખાલી હતું. પિતાને એકલા બેઠેલા જોઈ પુત્રો અને પુત્રીઓ પાસે આવી બેઠાં.

‘માલિની અને વીણા ક્યાં છે?’ થોડી વારે પ્રમોદરાયે પુત્રવધૂઓની ભાળ માગી.

‘આવતાં હશે : છોકરાંને જમાડે છે.’

એકાએક કોઈ બાળકને રડતું સાંભળી પ્રમોદરાય બોલ્યા :

‘કોણ રડે છે?’

‘એ તો ઉષા.’

મોટા પુત્રની નાનકડી દીકરીનું નામ ઉષા હતું.

‘કોણ રડાવે છે એને?’ પ્રમોદરાયે પૂછ્યું.

‘એને તે કોણ રડાવે? છે જ જિદ્દી.’ બાળકીની એક ફોઈએ કહ્યું.

‘જરા સમજાવો! જે માગે તે આપો! બાળક જીદ ન કરે તો કોણ કરે?’ દાદાએ પૌત્રીનો પક્ષ લીધો.

ભાઈઓ અને બહેનોએ પરસ્પરની સામે જોયું, અને એક બહેને કહ્યું :

‘એમ જ કરે છે.’

પાંચ મિનિટ થઈ, સાત મિનિટ થઈ, દસ મિનિટ થઈ, છતાં રસોડા તરફથી આવતું બાળકનું રુદન બંધ થયું નહિ.

‘હજી કેમ રડ્યા કરે છે?’

‘એ તો હમણાં છાની રહી જશે.’

‘લાવો એને મારી પાસે.’

‘તમે મોટાભાઈ જરા આરામ લ્યો. હમણાં સૂઈ જશે.’

‘રડતી સુવાડાય નહિ, જા, લઈ આવ મારી પાસે.’

અણગમતે તેમની પુત્રી ઊઠી અને રસોડા ભણી ગઈ. તેનાથી બને તેટલી સમજૂત કર્યા છતાં ઉષાનું રુદન બંધ પડ્યું નહિ. એટલે પ્રમોદરાયે છોકરીને લઈ આવવા બીજી પુત્રીને મોકલી.

ન છૂટકે ઉષાને દાદા પાસે લાવવી પડી. ચારપાંચ વર્ષની બાળકી ડૂસકે ભરાઈ ગઈ હતી. પ્રમોદરાયે તેને ખોળામાં લઈને પૂછ્યું :

‘શું થયું બેટા? કોણ વઢ્યું?’

‘કોઈ નહિ.’ બાળકીએ રુદન વચ્ચે મિઠ્ઠો જવાબ આપ્યો.

‘ત્યારે આમ રડે છે શા માટે?’

‘મારે મા પાસે બેસી જમવું છે.’ ઉષાએ રડતે રડતે કહ્યું. પ્રભાલક્ષ્મીને બધાં છોકરાં ‘મા’ કહેતાં હતાં. ઉષાને તો રાત પડ્યે ‘મા’ પાસે બેસીને જમવાની ટેવ હતી. એટલું જ નહિ, તેમનો હાથ અડકે ત્યારે જ ઊંઘ આવે એવી આદત તેને પડી હતી.

પ્રમોદરાય ગૂંચવાયા. બાળકીને શો જવાબ આપવો તે તેમને તત્કાળ સમજાયું નહિ; છતાં ઉષાની આંખ લૂછતે લૂછતે તેમણે કહ્યું :

‘જો, તારી ‘મા’ તો ભગવાનને ઘેર ગઈ છે.’

‘તે મને મૂકીને કેમ ગયાં?’ ઉષાએ રુદન વધારતાં પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરી.

પ્રમોદરાયનું હૃદય જરા ધડક્યું. બાળકીના દેહ ઉપર હાથ ફેરવતાં તેમણે કહ્યું :

‘ચાલ દીકરા, હું જમાડું?’

‘ના, હું તો ‘મા’ પાસે જ જમીશ.’ ઉષાનું રુદન અટક્યું નહોતું.

‘મા’થી પાછાં ન અવાય, દીકરી!’ દાદાએ હકીકત જણાવી.

‘ત્યારે મને મૂકીને કેમ ગયાં?...’ કુમળું લાંબું રુદન કરતી ઉષા બોલી.

– અને પ્રમોદરાયે અત્યાર સુધી દબાવી રાખેલાં આંસુ દઢતાની પાળો તોડી વહી રહ્યાં. ઉષાને છાતીસરસી દબાવી રુદનમય અવાજે તેમણે કહ્યું :

‘બધાંને એના વગર ચાલ્યું, તને ન ચાલ્યું દીકરી!’

– અને આખો ઓરડો આંસુથી ભરાઈ ગયો.

(‘પંકજ’ વાર્તાસંગ્રહમાંથી)

સંસ્મરણ

અમે સૂતા ઝરણાને જગાડ્યું!

ધીરેન્દ્ર મહેતા

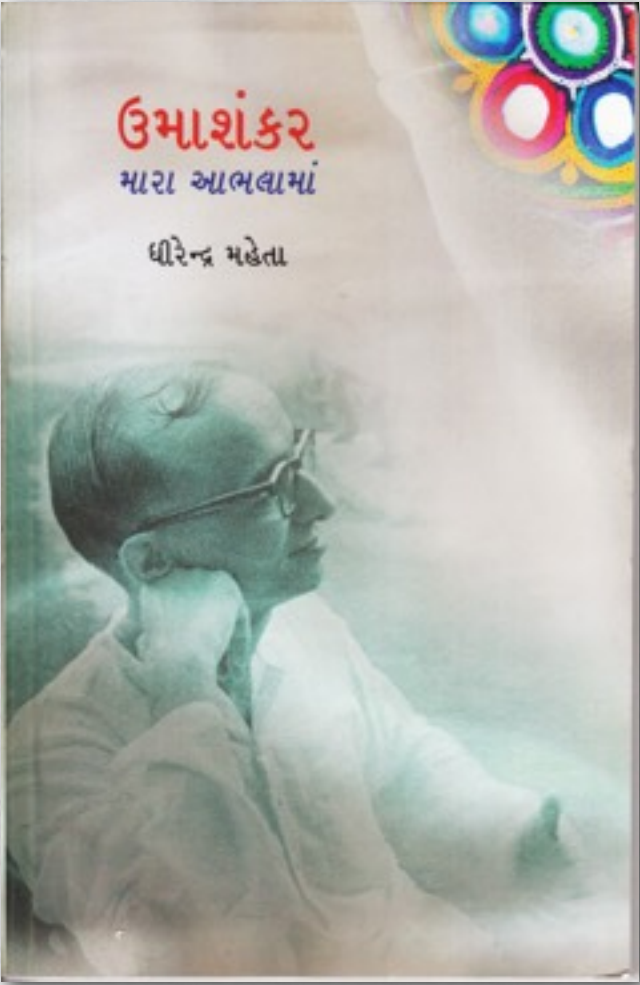
એક મીટિંગ માટે અમદાવાદ ગયો હતો. અને મીટિંગને બીજે જ દિવસે ધનતેરસ હતી. જે મિત્રને ત્યાં સપરિવાર મુકામ હતો એમણે રોકાઈ જવા આગ્રહ કર્યો. દિવાળી સાથે ઊજવીએ, પછી આવો અવસર ક્યારે મળે? એની પત્નીએ નૂતન સામે જોયું. આ નેત્રપલ્લવી સૂચવતી હતી એમ બે બહેનપણીઓએ કંઈ સંતલસ કરી લીધી હશે? થયું, શું આ સ્ત્રીઓ એ જાણતી નહીં હોય કે નયનોની લિપિ ઉકેલવામાં હુંય કંઈ પાછો પડું એમ નહોતો.

પણ ખરું પૂછો તો અમદાવાદ પોતે જ ધારે ત્યારે મને રોકી લે એમ હતું. એને માટે નહોતી ઝાઝા આગ્રહની જરૂર કે નહોતી કોઈ નેત્રોના અનુનયની. અમદાવાદ તો મારી દુખતી, ને કંઈક એટલે જ ધબકતી હોવાનો અહેસાસ કરાવતી રગ! જન્મભૂમિ તરીકેના સંબંધની આ કોઈ અદીઠ આંતરિક ખેંચ હશે, એવી ધારણા, અલબત્ત, સુખદ છે. પરંતુ સ્મૃતિ જેનાથી આજેય ઊભરાય છે એની પહેલાં સાબરમતીમાં કેટકેટલાં જળ વહીવહીને સુકાઈ ગયાં! એ છે સાતમા દાયકાના ઉત્તરાર્ધથી આઠમા દાયકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીનાં વરસોનો મારો અમદાવાદ-નિવાસ. પેલી વરસો પહેલાંની જન્મકથા હતી અને આ પુનર્જન્મકથા એટલે દ્વિજત્વની કથા, જે મને દૂર રહે રહે પણ અમદાવાદમાં જિવાડે છે. મારું અમદાવાદનું આકર્ષણ આ બધાં જાણે છે પણ ભીતરની આ વાત, જે મારામાં અકબંધ છે, ક્યાં જાણે છે? આ તો હૃદયલિપિ છે, નેત્રલિપિ થોડી છે!

પણ હું એય જાણતો હતો કે આ બધાંને આવી કોઈ લિપિલિપિ ઉકેલવામાં રસ પણ નહોતો, એ તો એમની વાત રાખીને મેં રોકાઈ જવાનું નક્કી કર્યું એટલાથી રાજી. પરંતુ એમ તો એમ, રોકાઈ જવાને કારણે જે પ્રસંગનો હું સાક્ષી બન્યો, ને જે હવે મારી – મારી એકલાની જ મનોરંગભૂમિ પર ભજવાતો રહીને મને સંડોવી પણ રહ્યો છે એ અનાયાસ લાધી ગયેલું સમયની છીપનું કેવું મહામૂલું મોતી છે!

નૂતન વર્ષનું પ્રભાત ઊગ્યું એની સાથે મનમાં એ ભાવ ઊગ્યો કે નવા વરસના આરંભે વિદ્યાગુરુના પ્રત્યક્ષ આશીર્વાદ મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય આજે પહેલવહેલી વાર સાંપડવાનું છે. (એ વખતે એવો અંદેશો સરખોય હતો કે એ સદ્ભાગ્ય છેલવારકું બની રહેવાનું છે?)

મિત્રને ત્યાં ફોન નહીં, એ માટે બીજે માળે જવાનું હતું. ઘોડીને ટેકે ત્યાં જવું મારે માટે કઠણ, એટલે મેં નૂતનને મોકલી, સહુ વતી પ્રણામ પહોંચાડવા અને સાહેબ મૂઝવણમાં ન મુકાય એ રીતે જાણી લેવા કે મુલાકાત થઈ શકે એમ છે કે કેમ.

થોડી વારે નૂતન ખીલેલા ચહેરા સાથે પાછી આવી; ચહેરા પરનો ઉલ્લાસ એના શબ્દોમાં નીતર્યો :

‘...હજુ તો હું કંઈ વિચારું એ પહેલાં જ સામેથી પૂછ્યું. આંગણું ક્યારે પાવન કરો છો? આમ પૂછ્યું. એટલે હું તો જરા મૂંઝાઈ ગઈ. મળવા જવાનું પૂછવા જતી હતી ત્યાં તો કહે, કોણે પુછાવ્યું છે, ધીરેન્દ્રે કે શાલ્મલિએ? અમારે તો શાલ્મલિ સાથેય દોસ્તી છે.

નૂતનના ઉમંગે એના અવાજને રોકી લીધો અને એ બોલતી અટકી ગઈ હતી. એ વાતની સરત મને પણ રહી નહોતી કેમ કે મારી દષ્ટિ બીજું દૃશ્ય જોઈ રહી હતી...

ઉમાશંકર ભુજ મારે ઘેર આવ્યા હતા. વિદાયવેળાએ જતાં જતાં બારણામાં સહેજ થંભ્યા હતા. નમી રહેલી નૂતનને કષ્ટ ન પડે એ હેતુથી અધવચ્ચે અટકાવી એમણે આશીર્વાદ આપ્યા હતા. એમની વાત્સલ્ય નીતરતી આંખો હું જોઈ રહ્યો હતો... પછી શાલ્મલિના જન્મના સમાચાર આપતાં મેં એમને લખ્યું હતું કે એ તો ગર્ભાવસ્થામાં જ આપના આશીર્વાદ પામી હતી.

૩૧ મે, ૧૯૮૩ના પત્રમાં લીલી શાહીથી એમણે લખ્યું હતું :

‘વેણુ હવે તો બનાવીને ગીતો ગાતી હશે. નૂતનબહેનની, ભુજમાંથી વિદાય વખતની છબી યાદ રહી ગઈ છે...’

અને, શાલ્મલિના જન્મ પછી તા. ૨૫.૨.૧૯૮૪ના પત્રમાં વેણુને લાડ લડાવતા બે બોલ કહ્યા પછી એ એની બહેનના આગમનને આ રીતે વધાવે છે : ‘વેણુ તો મોટું માણસ બની. એનો આનંદ એ આપણા આનંદને બેવડાવતો રહેવાનો. તમે તરત સમાચાર લખ્યા તે માટે આભાર. હું આવકારવા તત્પર હતો જ.’

આ પત્રોમાં આ રીતે એ બે બહેનોના અરસપરસ ગૂંથાતા સ્નેહસંબંધનો અને તેની સાથે સંદર્ભ પામતાં માતાપિતાનાં મનમાં જન્મતા સંતોષનું જે વ્યંજનાગર્ભ સૂચન મળે છે તે પણ આસ્વાદ્ય છે.

... પાંચ વાગી ગયા પરંતુ શાલ્મલિ જાગી નહીં, નૂતન અકળાવા લાગી, ખરે ટાણે જ સૂઈ ગઈ! એ એની પાસે જાય, મોટે મોટેથી બોલે, ઓશીકાં આમતેમ ખસેડે, પલંગ હાલી ઊઠે એમ બેસ-ઊઠે. એ જાગી જાય એવા ઈરાદાથી તરેહવારનાં વાનાં કરે, સીધી રીતે જગાડે નહીં એટલું જ, તે પણ રખેને એ કજિયે ચઢે એવી બીકથી.

મિત્રપત્નીએ સૂચવ્યું, ‘તમે બે જણ જઈ આવો.’

‘પણ એમણે ફોન મૂકતાં મૂકતાંય શાલ્મલિનું નામ લીધું હતું.’

મારી વાત તો બાજુએ રહી, નૂતનનું મન જ શાનું માને? એણે શાલ્મલિને ઢંઢેળવા માંડી અને એ જાગીને રડી ઊઠી, નૂતને એને તૈયાર કરતાં કરતાં છાની રાખવાના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા, હું મથ્યો પણ વ્યર્થ. એને એમને એમ ઊંચકીને રિક્ષામાં નાંખી પરંતુ એને ચાલવું જ નહોતું. એના એ માટેના ધમપછાડા ઉમાશંકરના ઘર – ‘સેતુ’ સુધી ચાલ્યા. હું ચિંતા કર્યા કરતો હતો, કેવું લાગશે!

ઉમાશંકરે ઝાંપા પાસે રિક્ષા જોઈ, ને સામે આવ્યા. પોતે ઝાંપો ઉઘાડીને રિક્ષા છેક પગથિયાં પાસે લેવડાવી પરંતુ નવાઈની વાત એ હતી કે અમે ઊતરીએ એ પહેલાં શાલ્મલિ ઝડપથી ઊતરી પડી. એને સંભાળીએ એ પહેલાં ટપૂટપૂ કરતી પગથિયાં ચઢીને પોતાના જ ઘરમાં જતી હોય એમ દરવાજામાં દાખલ થઈ ગઈ! જોઉં છું તો પાછળ પાછળ દાદાજી!

મને પગથિયાં ચઢતાં જરા વાર થઈ. અંદર જઈને જોઉં છું તો શું નજરે પડ્યું? એયને હીંચકો જોરજોરથી હાલી રહ્યો છે. શાલ્મલિ સામે ઊભી રહીને ખાલી હીંચકાને ધક્કા મારી મારીને હીંચોળી રહી છે અને ઉમાશંકર એક બાજુ સોફાચેર પર પગને સહેજ સંકોડીને બેઠા છે.

મેં શાલ્મલિને રોકતાં કહ્યું : ‘હં! હં! શાલ્મલિ, આ શું કરે છે? દાદાજીને લાગી જશે.’

ઉમાશંકરે મને વાર્યો.

‘એને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા દો.’

એટલામાં બાજુના ઓરડામાં ટેલિફોનની ઘંટડી વાગી. ઉમાશંકર ઊઠ્યા.

થોડી વાર થઈ એટલે શાલ્મલિ ઓચિંતી બૂમ પાડી ઊઠી :

‘દાદાજી...’

નૂતનનો જીવ ઊંચો. મને પણ ક્ષોભ થયો પરંતુ એટલામાં તો વાદળ વચ્ચે વીજ ચમકે એમ અંદરના ઓરડામાંથી અવાજ સંભળાયો :

‘એ આવ્યો...’

અમે બેય વિસ્મિત. સ્તબ્ધ.

દાદાજી ફળ, રકાબી અને છરી લઈને હાજર થયા ત્યાં સુધી વીજળીના આ ચમકારા ચાલ્યા.

‘કેવી રડતી હતી અને હવે કંઈ છે!’ – એમ કહીને નૂતને એને ઊંઘમાંથી જગાડવી પડી એનો વૃત્તાન્ત કહ્યો.

મેં ઉમાશંકર સામે જોઈ, હસીને કહ્યું :

‘અમે સૂતા ઝરણાને જગાડ્યું!’

એમના ચહેરા પર સ્મિત આવ્યું. ત્યાં તો મારો આ ઉદ્ગાર ઝીલીને શાલ્મલિએ ગીત ઉપાડ્યું. એ હીંચકા પર બેસી ગઈ. જોરજોરથી હીંચકતી જાય અને એક પછી એક ગીત ગાતી જાય. રીતસર રમઝટ ચાલી. ઉમાશંકર ખુશખુશાલ એવામાં એકાએક એણે શરૂ કર્યો –

‘મેહુલો ગાજે ને માધવ નાચે...’

અને શંકર ઊઠ્યા. હું જોઈ જ રહ્યો, આ શું! શંકરે નૃત્ય આરંભ્યું હતું – લાસ્ય! હા, કવિ અમારી નજર સામે નાચી રહ્યા હતા! શાલ્મલિ પણ બરોબરની ચગી હતી. આ દશ્ય ફરી ક્યાંથી જોવા મળવાનું હતું! મને થતું હતું, ખરેખર! અમે સૂતા ઝરણાને જગાડ્યું!

પછી શાલ્મલિને અહીંથી લઈ જવી દુષ્કર હતી. છેવટે દાદાજીએ એને તેડી લીધી. અને છેક રસ્તા પર આવીને રિક્ષામાં બેસાડી ગયા.

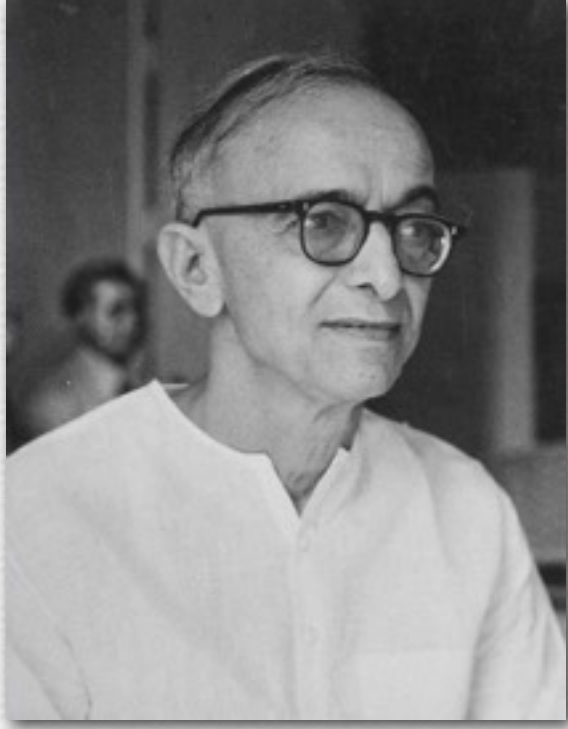
મેં પ્રણામ કરીને કહ્યું :

‘સાહેબ, કંઈ કંઈ વાતો કરવાની હતી, તમે મને તો તક જ ન આપી.’

તો કહે,

‘આજનો દિવસ શાલ્મલિનો હતો, તમે ફરી વાર આવજો.’

પણ એ દિવસ આવ્યો જ નહીં! મનને સમજાવતો રહ્યો છું કે જે દિવસ આવ્યો એ ન આવ્યો હોત તો તારામાં કેટલું બધું ઉમેરાયા વિનાનું રહી જાત!

પણ તે દિવસે એક વાત સમજાઈ નહોતી તે આજ લગી સમજાઈ નથી. વિદાય આપતાં એમણે મને ધીમેથી કહેલું :

‘તમારે મારા નામનો જ્યારે જ્યાં ઉપયોગ કરવો હોય, કરજો.’

કશા જ સંદર્ભ વિના એમણે આમ કેમ કહ્યું હશે? એમના મનમાં શું હશે? ઉમાશંકર આવું કહે? એકેય પ્રશ્નનો ઉત્તર મળ્યો નથી.

કચ્છી કવિતા વિશેના મારા અભ્યાસનું પુસ્તક ‘ઘટડો મિંજ તો ગરે’ મેં મારા આ વિદ્યાગુરુને સમર્પિત કરેલું છે. એની પ્રથમ પ્રત મેં ગુરુપુત્રી નંદિનીબહેનને મોકલી આપી. એની પહોંચ આપતાં એમણે તા. ૧૫.૨.૧૯૮૪ના પત્રમાં લખ્યું :

‘તમારું પુસ્તક... બાપુજીના ફોટા સમક્ષ મૂક્યું છે. એમને તમારું સાહિત્ય કેટલું બધું ગમતું હતું તેની સૌથી વધુ જાણ તો તમને જ છે.’

હવે તો નંદિનીબહેનેય સ્મૃતિશેષ!

મારી પાસે તો શબ્દ છે, સ્મૃતિ! તારી પાસે શું છે? સમય. સમયના પ્રવાહમાં તું તરતી રહે છે. સમય અસ્ખલિત નથી. બીજાઓને જે કહેવું હોય તે કહે, હું જાણું છું કે સમયનો પ્રવાહ સ્ખલિત છે, નહિ તો એ જ લોકો એમ કેમ કહેત કે મારો સમય, તારો સમય? હા, દરેકની પાસે પોતાનો સમય હોય છે – થોડી ઝાઝી ક્ષણો, જેને એ સમયનું નામ આપી દે છે જેને આપણે ‘યુગ’ તરીકે ઓળખીએ છીએ એ પણ આખરે શું છે? સમયનો એક ટુકડો જ. કોઈ ‘કાલાતીત’ જેવી સંજ્ઞા વાપરે છે ત્યારે મને એના ભોળપણ માટે રમૂજ થાય છે. કાલાતીત કશું નથી, સમગ્ર સમય પણ બાથમાં આવતો નથી ત્યાં કાલાતીતની વાત ક્યાં કરવી? ચિરંતન કે સનાતન જેવું પણ કશું નથી. સમયની પાર એટલે શું, કોને ખબર છે? દરેક દિશાને એક ક્ષિતિજ તો હોય છે.

(‘ઉમાશંકર મારા આભલામાં’, ૨૦૧૬-માંથી)

અમે નાના હતા ત્યારે અકબર બાદશાહ અને બીરબલની વાર્તાઓ બહુ જ રસપૂર્વક વાંચતા, સાંભળતા ને કોઈ હૈયાફૂટો અડફેટે ચડી જાય તો તેને સંભળાવતા પણ ખરા. અમારે મન બીરબલ હાસ્યનો ખજાનો હતો, હાસ્યસમ્રાટ હતો. સાચો રાજા અમને બીરબલ લાગતો; અકબર નહિ. આ બીરબલે અમારા પર જબરી ભૂરકી નાખેલી. મન પર કબજો જમાવી દીધેલો. આ બીરબલ રસ્તામાં મળ્યો હોય તો કેવો લાગે એવું હું મારા નાનકડા મનને પૂછ્યા કરતો.

– ને કોઈ એક સભામાં શ્રોતાઓના સવાલોના તત્ક્ષણ જવાબ આપી તેમને ખડખડાટ હસાવતા જ્યોતીન્દ્રભાઈને સાંભળ્યા એ જ ક્ષણે કલ્પનાનો પેલો બીરબલ જ્યોતીન્દ્રનો દેહ ધરવા માંડ્યો!

જ્યોતીન્દ્રને હું હાસ્યનો અવતાર જ ગણું છું. હાસ્યે જ્યોતીન્દ્ર બનીને આપણે ત્યાં જન્મ ધર્યો છે એમ કહેવામાં મને અતિશયોક્તિ નથી લાગતી. જ્યોતીન્દ્રનો પરિચય આપતાં એક સભામાં ઉમાશંકરે કહેલું : ‘જ્યોતીન્દ્રભાઈ હવે તો હાસ્યના પર્યાય તરીકે ઓળખાય છે. મને હસવું આવે છે એમ કહેવાને બદલે મને જ્યોતીન્દ્ર આવે છે એમ કહેવું જોઈએ....’ આનો વિરોધ કરતાં જ્યોતીન્દ્રે તરત જ ઉમાશંકરના કાનમાં એ જ વખતે કહેલું : ‘આ બાબત મારી પત્નીને પૂછવું પડે...’

જ્યોતીન્દ્રને વાંચવાનો જેટલો આનંદ છે એટલો જ, બલ્કે એથીય અદકો આનંદ તો એમને સાંભળવાનો છે. હાસ્યકાર બધું જ હસી કાઢતો હોય છે. જીવન પ્રત્યે બહુ ગંભીર તે ક્યારેય નથી હોતો એવું આપણને આ હાસ્યકારને વાંચતાં કદાચ લાગે; પણ જ્યોતીન્દ્રને મળવાથી જુદો જ અનુભવ થાય. એમની પાસે બેઠા હોઈએ ત્યારે જાણે કોઈ પાઠશાળામાં બેઠા હોઈએ, જ્ઞાનની પરબે બેઠા હોઈએ એવું જ લાગ્યા કરે. આમ તો એ પંડિત-પેઢીના લેખક છે, છતાં પોતાના જ્ઞાનથી કોઈનેય આંજી દેવાનો મિથ્યા પ્રયાસ એ ક્યારેય નથી કરતા. પંડિતાઈનો એમના માથે ખોટો ભાર નથી, હા, પંડિતાઈનો ઉપયોગ પોતાના લખાણમાં ખૂબ સરસ રીતે, પંડિતાઈને વચ્ચે લાવ્યા વગર કરી શકે છે. સંગીતથી માંડીને બંદૂક સુધી ને વૈદકથી માંડીને સ્ટ્રિપ ટીઝ સુધીની વાત કાઢો તો એ બધા વિષયો પર તમને છક કરી દે એટલું જ્ઞાન તે ધરાવે છે.

એક આયુર્વેદ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ – જે પોતે વૈદ્ય પણ છે – જ્યારે બીમાર પડી જાય છે ત્યારે ઉપચાર બાબત ક્યારેક જ્યોતીન્દ્રને પૂછવા જાય છે. એક વાર તો મારી હાજરીમાં જ તે દવા પૂછવા આવેલા. એમના ગયા પછી જ્યોતીન્દ્રને મેં પૂછ્યું : ‘વૈદકનું આટલું સારું જ્ઞાન તમે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું? એનો કોઈ કોર્સ-બોર્સ કરેલો?’ ત્યારે એ તરત જ બોલેલા : ‘મારું શરીર જ રોગોની ધર્મશાળા જેવું છે. મારા પોતાના પર જ દવાઓના અખતરા કરતાં કરતાં હું વૈદ્ય બની ગયો છું’

હાસ્યક્ષેત્રે એ જેટલી ઊંચી સપાટીના લેખક છે એટલા જ નમ્ર છે, અત્યંત નમ્ર. કોઈ કામ તમે સોંપો તો કરી આપે – દિલથી કરી આપે, સમયસર કરી આપે. ‘શ્લીલ-અશ્લીલ’ નામના એક પુસ્તકનું મેં સંપાદન કરેલું. ગુજરાતી સાહિત્યની કેટલીક વગોવાયેલી વાર્તાઓનો એ સંગ્રહ છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવા મેં તેમને વિનંતી કરી. જરાયે આનાકાની કર્યા વગર મને તેમણે પૂછ્યું : ‘તમારે કેટલા સમયમાં જોઈએ છે ને કેટલાં પાનાંની જોઈએ છે એ કહો.’ મેં સમય અને પાનાં કહ્યાં – અને આપેલી તારીખ કરતાંય બે દિવસ પહેલાં ‘સાહિત્યમાં શ્લીલ શું ને અશ્લીલ શું’ એ ઉપર એક મજાનો લેખ મને મોકલી આપ્યો. હાસ્યરસનો માણસ હાસ્યેતર વિષયનેય આટલો સરસ ન્યાય

આપી શકે તે જ્યોતીન્દ્ર જ કરી શકે; કેમ કે તે રસજ છે, રસના સ્વામી છે. (આ વાક્ય જાહેરમાં બોલાય અને એ હાજર હોય તો તો વચ્ચે જ કહે : 'દ્વિ-પત્ની પ્રતિબંધ ધારો છે, ભાઈ...') હાસ્યરસ ઉપર પણ તેમણે એક વિશ્લેષણાત્મક લેખ લખ્યો છે. ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર, ભવભૂતિ, બર્ગસાં, ઉપનિષદ, ફોઈડ, વગેરેની દલીલો, એ દલીલો પર પોતાનું ટિપ્પણ વગેરે દ્વારા હાસ્યરસ ખૂબ જ સુંદર રીતે તેમણે સમજાવ્યો છે.

તત્ક્ષણ જવાબ આપવામાં તો જ્યોતીન્દ્રનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે. કેવળ ગમ્મત ખાતર મેં કેટલાક હાસ્યલેખકોના ઇન્ટરવ્યૂ લીધેલા. એમાં હું જ્યોતીન્દ્ર પાસે ગયો ત્યારે એ બીમાર હતા. પથારીમાં સૂતા'તા. શરીરે વધારે કૃશ દેખાતા. મને જોઈને 'આવો' કહી એ ઊભા થઈ ગયા ને શર્ટ પર તેમણે કોટ પહેરી લીધો. મને આશ્ચર્ય થયું. કદાચ બહાર તો નહિ જવાના હોય! હું વગર એપોઈન્ટમેન્ટે ગયેલો. મેં સંકોચથી પૂછ્યું : 'આપ ક્યાંય બહાર જાઓ છો?'

'ના... આ તો મને બરાબર જોઈ શકો એ માટે કોટ પહેરી લીધો!'

'તમારો ઇન્ટરવ્યૂ લેવા આવ્યો છું.'

'ભલે, લઈ લો.' ખૂબ જ સ્વાભાવિકતાથી તે બોલ્યા. મેં તેમને માટે તૈયાર કરેલા પ્રશ્નપત્ર તેમની આગળ ધર્યો. 'આ પ્રશ્નપત્રની બહારના પ્રશ્નો તો તમે નહિ પૂછો ને?' ખાતરી માગતા હોય એ રીતે - અલબત્ત રમૂજમાં - તેમણે પૂછ્યું. 'નહિ પૂછું.'

ને મેં પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. મારો પ્રશ્ન પૂરો થાય ન થાય, ત્યાં તો તે ફટાફટ ઉત્તર આપી દેતા - પ્રશ્ન પર વિચાર કરવા જેટલો સમય પણ લીધા વગર. એમાંની કેટલીક પ્રશ્નોત્તરી આ પ્રમાણેની હતી :

'તમે શા માટે લખો છો?'

'લખવા માટે... અક્ષરો સુધરે એ માટે!'

'તમે હાસ્યલેખક જ કેમ થયા?'

'સાહિત્યના બીજા પ્રકારોમાં શ્રેષ્ઠ જગ્યા ખાલી નહોતી. આમાં ખાલી જગ્યા જોઈને ઘૂસી જવાનો પ્રયાસ કર્યો. ભીડ ઓછી, જગ્યા મોટી; મારું શરીર નાનું ને ચાલ ઝડપી; એટલે થોડા સમયમાં ને ઝડપથી પહોંચી જવાશે એમ વિચારી પ્રયત્ન કર્યો. હજી પહોંચી શક્યો નથી.'

'તમે હાસ્યલેખક છો એવી ખબર પહેલવહેલી તમને ક્યારે પડી?'

'મારા વિવેચનનો ગંભીર લેખ વાંચીને ત્રણચાર મિત્રોએ 'અમને તમારો લેખ વાંચીને બહુ હસવું આવ્યું' એમ કહ્યું ત્યારે.'

'તમારામાંની હાસ્યવૃત્તિ એ આશીર્વાદ કે શાપ?'

'બે વચ્ચેનું કંઈક. ક્યારેક મારા માટે આશીર્વાદ, વાચક માટે શાપ; અન્યથા વાચક માટે આશીર્વાદ મારા માટે શાપ; પણ મોટે ભાગે તો વાચક તેમ જ મારા માટે નહિ આશીર્વાદ કે નહિ શાપ, પણ પૂર્વજન્મનાં પાપ ને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.'

'હાસ્યલેખકે લગ્ન કરવું જોઈએ એમ તમે માનો છો?'

'હા... કારણ કે હાસ્ય અને કરુણ રસ પાસે પાસે છે, એ સમજાય એ માટે હાસ્યલેખકે લગ્ન તો કરવાં જ રહ્યાં.'

'તમારા સસરાનો તમારા માટે કેવો અભિપ્રાય છે?'

'એની છોકરી મને પધરાવી એ પરથી જ માલૂમ પડી આવે એમ છે. મને, કદાચ તેમણે 'લાયન ટેઈમર' માની લીધો હશે.'

'ભગવાનમાં 'સેન્સ ઓફ હ્યૂમર' હોય એમ તમે માનો છો?'

‘હા, અલબત્ત છે. માણસોને તેણે પેદા કર્યા છે ને હજીયે કર્યે જાય છે એ એની હાસ્યવૃત્તિ જ સૂચવે છે. જોકે એમાં એની સ્વાર્થવૃત્તિ પણ દેખાઈ આવે છે. માણસ ના હોત તો ભગવાનની પૂજા કોણ કરત? પણ ખરું પૂછો તો ઈશ્વરે માણસને બનાવ્યો છે એ કરતાં માણસ ઈશ્વરને વધારે પ્રમાણમાં બનાવે છે. બંને એકબીજાને બનાવી હાસ્યવૃત્તિ ઉત્તેજતા રહે છે.’

‘તમારે ત્યાં કોઈ ઉઘરાણીવાળો આવે અને એને ખાલી હાથે, પણ હસતે મોઢે પાછો કાઢવા તમે કયો ઉપાય અજમાવો છો?’

‘એની પાસે પૈસા માગું છું.’

‘તમારા કોઈ ઓળખીતા સ્વજન ગુજરી ગયા હોય તો એના બેસણામાં જઈને તેને આશ્વાસન કેવી રીતે આપશો?’

‘એ તો ગયા, પણ તમે તો રહ્યા ને? એમ કહીને (પણ કહેતો નથી.)’

હસવા-હસાવવાની વાત થોડી વાર માટે બાજુએ મૂકીને વ્યવહારુ દષ્ટિએ જોઈએ તો જ્યોતીન્દ્ર જેવો બીજો અવ્યવહારુ – નિઃસ્પૃહી માણસ ભાગ્યે જ જડે. ગીતાની, ‘કર્મણ્યેવાડધિકારસ્તે’ની ફિલસૂફી એમણે બરાબર પચાવી છે. તમે એમની પાસે લેખ મંગાવો, પ્રસ્તાવના મંગાવો, એ તમને મોકલી આપે – વિદ્યાર્થી લેસન કરે છે એ રીતે... બસ પતી ગયું. એમનું કામ પૂરું થયું. પછી એ લેખ તમે છાપ્યો કે નહિ, એમની પ્રસ્તાવના લખાયેલા પુસ્તકની નકલ તમે મોકલી કે નહિ, કે પુરસ્કાર કેટલો આપવાના છો એ વિશેના તરફથી કોઈ જ પત્ર તમને નહિ મળે. ભાષણ કરવા લઈ જનાર ટ્રેનના ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસાડે છે કે સેકન્ડ ક્લાસમાં એય તેમણે જોયું નથી. કશાની જાણે પડી જ નથી, સ્પૃહા જ નથી. મને લાગે છે કે ગત જન્મના તે કોઈ શાપિત આત્મા હશે. મહર્ષિ હશે, ને એમનાથી કદાચ કોઈ ભૂલ થઈ ગઈ હશે. જ્યોતીન્દ્રનેય કોઈએ એવો શાપ આપ્યો હશે કે, ‘તું પૃથ્વી પર જઈને બધાને હસાવીશ, પણ તું નહિ હસી શકે.’ એ શાપને કારણે જ તે પૃથ્વી પર જન્મ્યા છે.

એક વાર જ્યોતીન્દ્ર કોઈ કોલેજમાં ભાષણ કરવા ગયા. કોલેજના પ્રિન્સિપાલે તેમનો પરિચય આપતાં કહ્યું : ‘જ્યોતીન્દ્રભાઈને કોઈ શોકસભામાં ના લઈ જવાય. ભલભલાને એ હસાવી પાડે. એ ભાષણ કરતા હોય. ત્યારે કોઈની મગદૂર છે કે તે હસ્યા વગર રહી શકે?’

કોલેજનો એક વિદ્યાર્થી જરા વધુ સ્માર્ટ હતો. તે વચ્ચે જ બોલ્યો : ‘બોલો, એ મને હસાવી ના શકે.’ પ્રિન્સિપાલ જેવા પ્રિન્સિપાલ પણ એક વિદ્યાર્થીની જાહેરાતથી ચોંકી ગયા.

પછી એ વિદ્યાર્થીને સ્ટેજ પર, જ્યોતીન્દ્રની બાજુમાં ઊભો રાખવામાં આવ્યો. જ્યોતીન્દ્રે બોલવાનું શરૂ કર્યું. બધા જ વિદ્યાર્થીઓ હસતા’તા; નહોતો હસતો પેલો છોકરો. દાંત ભીંસીને તે ઊભો રહ્યો હતો. તે નહિ હસવાની જીદ પર આવી ગયો હતો. અરધોપોણો કલાક જ્યોતીન્દ્રે બોલિંગ કરી, બોલ સ્પિન કર્યા, પણ કેમેય ક કર્યો પેલો બેટ ઊંચકે જ નહિ – હસે જ નહિ. ભાષણ પૂરું કરવાનો સમય પણ થઈ ગયો. છેલ્લી ઓવરના છેલ્લા બોલની જેમ જ્યોતીન્દ્રે છેલ્લું વાક્ય કહ્યું : ‘આ ભાઈ આજે તો શું, ક્યારેય નહિ હસે... એ કેમ નહિ હસે એનું સાચું કારણ હું જ જાણું છું, એમને બીક છે કે એમના પીળા દાંત કદાચ તમે બધા જોઈ જશો – ને પેલો ફૂંઉઉઉ... કરતો હસી પડ્યો!’

આગળ કહ્યું તે ફરી કહું છું કે હાસ્યલેખક થવું એ મોટો શાપ છે – અને એય પાછા ગુજરાતમાં. આજે જો તે ઈંગ્લેન્ડ કે અમેરિકા જેવામાં જન્મ્યા હોત ને આટલું લખ્યું હોત તો તે વિશ્વવિખ્યાત હોત. ચેસ્ટરટન, માર્ક ટ્વેઇન, સ્ટીફન લીકોક, ચાર્લ્સ લેમ્બ જેટલા જ ખ્યાતનામ હોત. એમની કલમમાં એટલી બધી તાકાત છે. ઘણા બધા હાસ્યલેખકો વાંચ્યા છે, માણ્યા છે, હાલમાં હાસ્યનું લખતા ઘણાખરા તો મારા મિત્રો પણ છે; પણ જ્યોતીન્દ્ર જેટલી ‘હાઈટ’ મને ક્યાંય દેખાઈ નથી, દેખાતી નથી. ડૉ. મધુસૂદન પારેખના શબ્દોમાં કહીએ તો : ‘હાસ્યક્ષેત્રે આજે નાનામોટા અનેક ‘જ્યોતિ’ ઝબકે છે; પરંતુ ‘જ્યોતીન્દ્ર’ તો એક જ છે.

(‘વિનોદની નજરે’)

પ્રવાસ

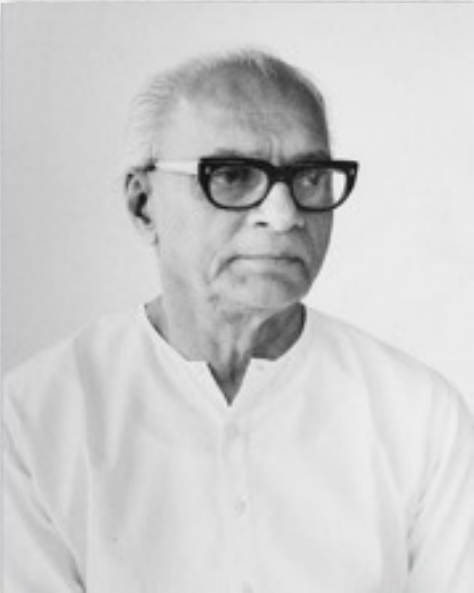
હૃદયધર્મનો પ્રસાદ

કિશનસિંહ ચાવડા

જિપ્સી નામે સંસ્મરણો-નિબંધો લખનાર કિશનસિંહ ચાવડા(૧૯૦૪-૧૯૭૯) નિબંધકાર, ચરિત્રકાર, વાર્તાકાર અને અનુવાદક. પણ એમનું મહત્ત્વનું પુસ્તક રેખાચિત્રો-સંસ્મરણો આલેખતું 'અમાસના તારા'(૧૯૫૩). વડોદરામાં વસેલા કિશનસિંહે ૧૯૬૦થી અલમોડા પાસેના એક આશ્રમમાં નિવાસ કરેલો.

બરાબર યાદ છે. ભુલાય નહીં એવી એ સાંજ હતી. બાકી જીવનમાં ઘણુંય યાદ નથી રહેતું. પ્રકૃતિની સુંદરતા અને માણસના હૃદયની મીઠાશ પણ ઘણી વખત વિસ્મરણની ખાઈમાં ખોવાઈ જાય છે. પણ કોઈની મૂંગી દષ્ટિ, કરુણતાથી છલકાતો કોઈનો નિઃશ્વાસ, સૂનું પડેલું એકલવાયું કોઈ ખંડેર; અને હૃદયની નિગૂઢ શ્રદ્ધા સમું ઉજ્જડ વનમાં ખીલેલું કોઈ કુસુમ હમેશાં સ્મૃતિની ભીનાશથી અંતરમાં ચિરંજીવ બની રહે છે.

૧૯૪૯, અઠ્ઠાવીસમી જૂન, અમે બપોરે ચાર વાગે નૈરોબીથી નૈવાશા જવા નીકળ્યા. નેમ તો હતી નૈવાશાનું સરોવર જોવાની. રસ્તામાં કિકુયુ સરોવર પણ જોવાઈ જશે એ અપેક્ષિત હતું. કિકુયુ સરોવર પણ દુનિયાની એક અજાયબ ચીજ છે. એને વિષે સાંભળેલું ખૂબ. અમેરિકન અને પશ્ચિમના બીજા મુસાફરોએ એનાં વર્ણનો આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીને કરેલાં. અને જોયું ત્યારે આંખો જોઈ જ રહી. આ સ્થાનને માટે આટલી બધી દિઝમૂઢતા! અમદાવાદના કાંકરિયા તળાવ જેટલું વિશાળ પણ એ નહીં હોય. એમાં ઉપર પાણી દેખાતું નહોતું. પાણી ઉપર બેત્રણ ફૂટ જમીનના થર ચઢી ગયેલા. એની ઉપર ઘાસ ઊગેલું. ઉપર ચાલી શકાય. ચાલીએ ત્યારે જમીન હાલતીચાલતી લાગે. ગમે ત્યારે પણ અંદર ઊતરી પડાશે એવો ભય લાગ્યા જ કરે. વચ્ચે દસેક ફૂટનો એક ખાડો ખોદીને રાખેલો. દેખાડવા માટે કે ત્રણ ફૂટ નીચે પાણી ભર્યાં છે. અમે પણ ચાલ્યા. અનુભવ લેવો હતો. મારા પંચોતેર શિલિંગના જોડાની કાયા ખરાબ કરી નાખી. દિલ નાખુશ થઈ ગયું. પણ બુદ્ધિ હારે એમ નહોતું. એણે દલીલ કરી કે એક નવીન અજાયબી જોઈ. પ્રકૃતિની અનેકવિધ વેરાયેલી વિવિધતામાંથી એક અજબ ચીજ જોઈ. મન જંધ્યું. પણ અંતરનો વિષાદ ઘટ્યો નહીં. અમે ચાલ્યા નૈવાશા. મોટર ઝડપથી સરતી હતી. પેટનું પાણી હાલતું નહોતું.

ડામરની સડક એટલી એકસરખી અને સ્વચ્છ હતી કે ચાલવાનું મન થાય. મારા યજમાને વાત માંડી. આ સડક બાંધનારા છે ઈટાલિયન કેદીઓ. ગઈ લડાઈ વખતે અહીં કેનીઆમાં ઘણા યુરોપીઅન કેદીઓની છાવણીઓ હતી. તેમાં ઈટાલીના વતનીઓ ઘણા હતા. એમાંના ઘણા ઈજનેરી કામના દક્ષિણ કારીગરો અને મજૂરો હતા. એ લોકોની કેનીઆની સરકારે સદુપયોગ કરીને સિત્તેર માઈલનો આ રસ્તો બંધાવ્યો. મને રોમ, મિલાન અને ફ્લોરેન્સના રસ્તા સાંભર્યાં. એટલી જ સફાઈ, એટલી જ દક્ષતા અને એ જ ઘાટ. મોટર સાઈ માઈલની ઝડપથી જતી હતી. પણ એ ગતિ વરતાતી નહોતી. અમેરિકામાં ઘણી વખત માણેલી સિત્તેર માઈલની ઝડપ યાદ આવી ગઈ.

મારા યજમાને વાત આગળ ચલાવી. આ કેનીઆનો સર્વોત્તમ માર્ગ છે. આવી સડક તમને આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં બીજે નહીં મળે. પણ આ તો એ કેદીઓ મારફત મેળવેલો સ્થૂલ ભાગ છે. એ મજૂરીની એક સૂક્ષ્મ પણ બળવાન અસર આફ્રિકનો ઉપર થઈ છે. આફ્રિકનો આજ સુધી એમ માનતા કે ગોરી ચામડી રાજ્ય કરવા સરજાઈ છે. એ લોકો દેવો છે; અથવા દેવોનું વરદાન પામેલા સુભાગી માણસો છે. આવી માન્યતા લગભગ શ્રદ્ધા બની ગઈ હતી. એ આફ્રિકનોએ ઈટાલિયન કેદીઓને મજૂરી કરતા જોયા. ખોદતા, ટોપલા ઊંચકતા, ખરે બપોરે ઉઘાડે શરીરે પરસેવો પાડતા એમણે ગોરાઓને પોતાની સગી આંખે જોયા. અને એમના ઉપર ચોકી કરનારા પાછા એમના જ ભાંડુઓ આફ્રિકન લશ્કરી સિપાઈઓ દીઠા. આ પરિસ્થિતિએ આફ્રિકાવાસી મૂળ વતનીના દિલમાં દીવો કર્યો. એમને લાગ્યું કે, ગોરાઓ પણ આપણા જેવા જ માણસો છે. એમણે પણ શાપ ભોગવવો પડે છે, કેદની કાળી મજૂરી કરવી પડે છે અને કાળાઓની તાબેદારીમાં રહેવું પડે છે. આ લાગણીએ એમના મનમાંથી લઘુગ્રંથિને ઉખેડી નાખી. એને ઠેકાણે સમાનતાની ભાવનાનો નિરોગી છોડ એમની ચેતનામાં ઊગ્યો. એમાંથી આત્મવિશ્વાસ જન્મ્યો. આ પરિવર્તને એમનો કાયાકલ્પ કર્યો. આફ્રિકાવાસીઓની પોતાની મુક્તિની લડતમાં આ રૂપાંતર સમુત્કાંતિની દૃષ્ટિએ સીમાચિહ્ન બની રહેશે.

અમારી મોટર એકદમ રોકાઈ ગઈ. અમે એક ઊંડી ખીણને કિનારે આવીને ઊભા હતા. સામે પશ્ચિમની ક્ષિતિજે એક ઠરી ગયેલો જ્વાલામુખી સત્તા ખોઈ બેઠેલ નેતા જેવો બેઠો હતો. એની ઉપર વાદળાંની મહેફિલ જામી હતી. એ શરારતી વાદળાં સૂર્યને બહાર ઝાંખવામાં અંતરાય નાખતાં હતાં. પણ સૂરજ છૂપ્યો રહે! પ્રકાશનો ઓઘ નાયગરાના ધોધની જેમ જ્વાલામુખીની પાછળ ઠલવાતો હતો. નાયગરાના અદ્ભુત અને ગતિવંત ધોધ જોઈને અંતરને જીવનની ગતિનું ભાન થયેલું. પણ આ તેજના ધોધને તો આંખોને પ્રથમ વાર નીરખ્યો. સ્થિરતા અને સ્ફૂર્તિનો અદ્ભુત સંગમ, ભવ્યતા અને સામર્થ્યનો અપૂર્વ સમન્વય જોઈને અંતર આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયું. આ દૃશ્ય જોઈને દૃષ્ટિ નીચે ઊતરી ત્યારે દૂર દૂર સુધી વિસ્તરેલી અને આથમતા સૂર્યના પ્રકાશથી સિંચાયેલી ખાઈમાં એ પડી. આ જ ખાઈ જગતમશહૂર 'રિફ્ટવેલી.' પેલેસ્ટાઈનથી ધરતીના શરીરમાં પડેલી આ ફાટ છેક દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી ઊતરી ગઈ છે.

સૂર્ય પેલા ઠંડા જ્વાલામુખીની પાછળ ઊતરી પડ્યો. સંધ્યા આવતી હોય એવો આભાસ થયો. અમે નૈવાશા ભણી આગળ ચાલ્યા. ખાઈને કિનારે જ્યાં સડક વળ ખાઈને નીચે ઊતરે છે ત્યાં ખૂણા ઉપર ખાઈ ભણી મુખદ્વારવાળું એક દેવળના ઘાટવાળું નાનું શું સ્વચ્છ કલાત્મક મકાન ઊભું હતું. જ્યાં અને જેવી રીતે એ બંધાયું હતું એટલું જ એની અસામાન્ય ચિત્રાત્મકતા પુરવાર કરવા માટે બસ હતું. મોટર ઊભી રાખી. અમે ઊતરીને જોયું. એ દેવળ હતું. દીવાલ ઉપર સંત જોન, સંત પિટર અને બીજા અનેક પ્રસંગોનાં હૃદયંગમ ચિત્રો હતાં. વચ્ચે મેડોનાની મૂર્તિ હતી. હાથમાં જિસસનું બાલરૂપ હતું. દેવળ બંધ હતું. અમારા યજમાને શરૂ કર્યું : આ દેવળ ઇટાલિયન કેદી મજૂરોએ પોતાની સ્વેચ્છાથી બાંધ્યું છે. સડક બાંધતાં એમાંથી વધેલો માલસામાન એમાં વાપર્યો છે. પથ્થરો આ ખીણને કિનારેથી ખોદેલા છે. ચિત્રો પણ એ કલાકાર કેદીઓનાં જ છે. એનો ઘાટ, એનું રૂપ એ બધું જ પેલા ઇટાલિયન કેદી કારીગરોના હૃદયધર્મનું પરિણામ છે. એમાં ખરેલાં નાણાં એ કેદીઓએ પોતાની મજૂરીમાંથી ખર્યાં છે.

સંધ્યા બરાબર ઊતરી આવી. સંધ્યાનું અજવાળું પોતાનું આગવું હોય છે. એમાં સૂર્યના પ્રકાશની સ્પષ્ટતા અને રાત્રિના અંધકારની ઘનતા બન્નેનો અભાવ હોય છે. દિવસની વિદાય અને રાત્રિના આગમનનો સંગમ આ સંધ્યાને ઉંબરે થાય છે. મારા અંતરમાં આ સંધ્યાએ કરુણમંગલ ભાવો જગાડ્યા. લગ્ન પછી પતિને ઘેર જવા માટે પિયરની વિદાય લેતી મીઠળ બાંધેલી સૌભાગ્યવતીના અંતરમાં માબાપ, ભાઈભાંડુ અને પિયરની વિદાયનું કારુણ્ય હોય છે અને પતિને ઘેર આવનારા નવા જીવનના પ્રારંભનું મંગલ સ્વપ્ન હોય છે.

એ સંધ્યા કરુણ હતી. ઠરેલી જ્વાલામુખીની દુઃખદ યાદ હતી, ધરતીને શરીરે પડેલી ફાટનું દર્દ હતું, દિવસના અવસાનનો વિષાદ હતો, અજવાળાને આથમતું જોયું હતું તેની ગમગીની હતી. એ સંધ્યા સાચે જ અતિ કરુણ હતી પણ સાથે જ એમાં પેલા ઇટાલિયન કેદીઓના હૃદયધર્મના દીવાનું નવું તેજ હતું. માનવતાની ચિરયુવા, નિત્યનૂતન, ચિરંજીવ આસ્થાની બળતી હૂંફ હતી. માનવતાની અભિનવ મંગલતાનું સ્વપ્ન હતું. પથ્થરોમાં પ્રગટેલા મનુષ્યહૃદયની શ્રદ્ધાના કાવ્યને સહજ રીતે દષ્ટિ નમી પડી.

પછી નૈવાશા હું ના જઈ શક્યો.

આપણો વિચારવારસો : સરકાર એટલે શું?

પ્રવીણ જે. પટેલ

૨૪ ઓગસ્ટ ૨૦૧૭ના રોજ ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે અંગતતાના હક(right to privacy)ને મૂળભૂત અધિકાર ગણાવતો ઐતિહાસિક ચુકાદો આપ્યો હતો. આ સંદર્ભે હાલમાં ભારત સરકારે આધાર કાર્ડને ફરજિયાત કરવાની જે નીતિ અપનાવી છે તે અંગે થયેલા ઊંડાપોહનું મહત્ત્વ વધી જાય છે, કારણ કે કેટલાક લોકોનું માનવું છે કે આધાર કાર્ડ જો ફરજિયાત થશે તો દરેક નાગરિકની ખાનગી માહિતી સરકાર કને આવી જશે. અને તે દ્વારા સરકારનું નાગરિકો ઉપરનું નિયંત્રણ વધી જશે. તેથી મામલો સુપ્રિમ કોર્ટમાં ગયો છે. આમ પણ સરકાર દરેક નાગરિકના જન્મથી લઈને મૃત્યુ સુધીના જીવનમાં ઘણો ચંચૂપાત કરતી હોય છે. દાખલા તરીકે વ્યક્તિ જન્મે તો તેની સરકારી દફતરે નોંધણી કરાવવી પડે. અને તેના જન્મનો દાખલો શાળામાં દાખલ થતી વખતે રજૂ કરવો પડે. રોજે રોજની જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ખરીદતી વખતે આપવાં પડતાં નાણાં સરકાર દ્વારા માન્ય હોવાં જોઈએ. અને વસ્તુઓ ખરીદો કે નોકરી-ધંધો કરો તો સરકારે નક્કી કરેલ વેરો ભરવો પડે. બેન્કમાં એકાઉન્ટ ખોલાવો તો પેન કાર્ડ અને આધાર કાર્ડ રજૂ કરવાં પડે. લગ્ન કરો તો પણ સરકારના નિયમોનું પાલન કરવું પડે. અને છેવટે વ્યક્તિના મૃત્યુની નોંધ પણ સરકારી દફતરે કરાવવી પડે. વળી, કલ્યાણ રાજ્યની નીતિઓને કારણે હવા, પાણી, રહેવા માટેનું ઘરે, શૌચાલય, વીજળી, ટેલિફોન, મોબાઈલ, ટીવી, સિનેમા, ઇન્ટરનેટ, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, નાણાંકીય વ્યવહાર, શિક્ષણ, કુટુંબ-નિયોજન વગેરે જેવી જીવનની લગભગ દરેક બાબતમાં સરકારની દખલ હોય છે.

તેથી સરકારનો હેતુ, તેની જરૂરિયાત તેની સત્તા અને સત્તાનો ઉપયોગ વગેરે બાબતો વિવાદાસ્પદ બની છે. આ લેખમાં આપણે આ અંગે થોડી ચર્ચા કરીશું. તે પહેલાં સરકાર એટલે શું તે સમજી લઈએ.

સરકાર એટલે શું?

સરકાર કોઈ એક રાજ્યમાં રહેતા લોકો ઉપર શાસન કરતી વ્યવસ્થા છે. આમ રાજ્ય (state) અને સરકાર (government) વચ્ચે અતૂટ સંબંધ હોવાથી તે બે શબ્દોને ક્યારેક સમાનાર્થી ગણવામાં આવે છે. પરંતુ, તે શબ્દો બે અલગ અલગ વિભાવનાઓ (concepts) સૂચવે છે. રાજ્ય એટલે કોઈ એક ભૌગોલિક પ્રદેશમાં સાર્વભૌમ (sovereign) સરકાર ધરાવતા લોકોનું રાજકીય સંગઠન (political organisation). આમ, કોઈ પણ રાજ્યનાં મુખ્ય ચાર લક્ષણ હોય છે: નિશ્ચિત ભૌગોલિક પ્રદેશ, તેમાં રહેતા લોકો, તેમની સરકાર અને તે પ્રદેશમાં વસતા તમામ લોકો ઉપર સરકારની સાર્વભૌમ અર્થાત્ નિર્વિરોધ સત્તા. આ રીતે જોતાં રાજ્ય એક વિશાળ રાજકીય એકમ છે અને સરકાર તેનો એક ભાગ છે. કોઈ પણ રાજ્યની

સરકાર બદલાતી હોય છે, પણ રાજ્ય કાયમ રહેતું હોય છે. રાજ્યમાં નાગરિકો ઉપરાંત બિન-નાગરિકો અને પરદેશીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પણ સરકારમાં રાજ્યના થોડા નાગરિકોનો શાસકો તરીકે સમાવેશ થાય છે. સરકાર રાજ્યમાં કાયદા અને નિયમોનું પાલન કરાવે છે અને જરૂર પડે તો ચાલુ કાયદાઓમાં ફેરફાર કરે છે અથવા નવા કાયદા ઘડે છે. ઉપરાંત, જ્યારે કાયદાના અર્થઘટન અંગે મતભેદ થાય ત્યારે સરકારી ન્યાયાલયો દ્વારા તેનું નિવારણ પણ કરવામાં આવે છે.

જોકે, કોઈ પણ રાજ્યમાં સંપૂર્ણ શાંતિની કે સર્વાનુમતીની અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં, કારણ કે દરેક રાજ્યમાં રહેતી વ્યક્તિઓના વિચારો અને સ્વાર્થ અલગ અલગ હોવાથી મતભેદ તો રહેવાના જ. પરંતુ, આવા મતભેદોનો નિવેડો લાવવો જરૂરી હોય છે. તેથી સરકાર પાસે રાજ્યમાં શાંતિ જાળવવા અને તેણે ઘડેલા કાયદાઓનું પાલન કરાવવા માટે સત્તા (power) હોય છે. રાજ્યમાં વસતા કે રાજ્યની બહાર વસતા બધા નાગરિકો ઉપરાંત રાજ્યમાં વસતા બિન-નાગરિકો અને પરદેશીઓ ઉપર પણ સરકારની સત્તા ચાલે છે.

સત્તા એટલે સામી વ્યક્તિની મરજી વિરુદ્ધ પણ પોતાના આદેશોનું પાલન કરાવવાની તાકાત. તેથી જરૂર પડે તો સરકાર બળ (force)નો ઉપયોગ પણ કરી શકે છે. આવા બળપ્રયોગના અધિકાર વગરની સરકાર પોતાના આદેશો કે કાનૂનોનું પાલન કરાવી ન શકે અને તે બિન-અસરકારક થઈ જાય. વધુમાં, બળનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા ઉપર સરકારનો એકાધિકાર (monopoly) હોય છે. જો કોઈ બિન-અધિકૃત વ્યક્તિ કે સંગઠન આવો બળપ્રયોગ કરે તો તે ગેરકાનૂની અને સજાને પાત્ર ગણાય છે. સરકારને બળનો ઉપયોગ કરવાનો આવો ઇજારો ના હોય અને સૌ કોઈ મનફાવે તેમ બળપ્રયોગ કરે તો સમાજમાં અંધાધૂંધી ફેલાય.

સરકાર જે પ્રદેશમાં હકૂમત કરતી હોય તે પ્રદેશમાં તે સર્વસત્તાધીશ એટલે કે સાર્વભૌમ (sovereign) હોય છે. તેના સિવાય બીજા કોઈની હકૂમત ત્યાં ચાલતી નથી. તે માટે સત્તાનો એકાધિકાર જ પર્યાપ્ત (sufficient) નથી. સત્તા માન્ય (legitimate) હોવી પણ જરૂરી છે. આવી માન્યતા બે પ્રકારની હોય છે. એક તો, કાનૂની કે પારંપરિક માન્યતા અને બીજી, સામાજિક માન્યતા. જેમ કે ભારતની વર્તમાન સરકાર ભારતના બંધારણ પ્રમાણે કાયદેસર ચૂંટાયેલી સરકાર હોવાથી તે કાનૂની માન્યતા ધરાવતી સરકાર છે. તે જ રીતે રાજાશાહીના જમાનામાં રાજાનો દીકરો રાજા બનતો અને તેનું શાસન માન્ય ગણાતું; તેને પરંપરાનું સમર્થન હતું. પરંતુ હકૂમતની આવી કાયદેસર કે પારંપરિક માન્યતા પૂરતી નથી. તેને સામાજિક અર્થાત્ નાગરિકોની પણ માન્યતા હોવી જરૂરી છે; શાસકો લોકપ્રિય હોવા જોઈએ. જો કોઈ સરકારને કાનૂની માન્યતા હોય પણ તે શાસિતોમાં અપ્રિય બની જાય તો તેનું શાસન લાંબું ચાલતું નથી. અને ચાલે તો પણ ઝાઝું અસરકારક હોતું નથી. જ્યાં બંને પ્રકારની માન્યતા હોય ત્યાં સરકાર માટે શાસન કરવું સરળ બની રહે છે. જો કે, સામાજિક માન્યતા માત્રાત્મક (quantitative) હોય છે તેથી સમયાંતરે તેમાં વધઘટ થતી હોય છે. ભાગ્યે જ કોઈ સરકાર હંમેશાને માટે બધા જ શાસિતોનું સંપૂર્ણ સમર્થન ધરાવતી હોય છે. પરંતુ ગણનાપાત્ર સંખ્યામાં શાસિતોનું સમર્થન હોવું અનિવાર્ય છે; તેમના બિલકુલ સમર્થન વિના ભાગ્યે જ કોઈ સરકાર ચાલી શકે.

સરકાર અંગે ભારતની પ્રાચીન વિચારધારા

કેટલાક ઇતિહાસકારો અને પુરાતત્ત્વવેત્તાઓના મતે પ્રાચીન ભારતમાં પ્રજાસત્તાક જનપદો હતાં. પણ મનુસ્મૃતિ, મહાભારત અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર જેવા ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં રાજાશાહીના સંદર્ભે જ સરકારની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભારતની સનાતની વિચારધારા ઉપર આધારિત મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતમાં આદર્શ રાજાનાં લક્ષણો, તેની ફરજો, પ્રજાનું કલ્યાણ કેમ કરવું, વગેરેની ચર્ચા કરેલી છે.

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર પણ રાજાશાહીના સંદર્ભે લખાયેલો ગ્રંથ છે. પરંતુ તેમાં રાજનીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની વાસ્તવવાદી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેથી કેટલાક વિદ્વાનો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રની તુલના મેકીઆવેલી (Niccolo Machiavelli, ઈ.સ. ૧૪૬૯-૧૫૨૭)ના ગ્રંથ The Prince સાથે કરે છે. તે વાસ્તવવાદી ગ્રંથ હોવાથી તેમાં નીતિમત્તા કરતાં રાજ્યકારભાર, લશ્કર, તથા વિદેશનીતિને લગતી વ્યાવહારિક બાબતો ઉપર વધુ ભાર મુકાયો છે.

આમ, ભારતની પ્રાચીન વિચારપરંપરામાં સરકાર અંગેનું ચિંતન માત્ર રાજાશાહીના સંદર્ભે જ થયું હતું. વળી રાજાશાહીને પ્રજાની નિયતિ (fate) હોય તેમ માની લેવામાં આવ્યું હતું. પ્રજાજનોને નાગરિક (citizen) તરીકે નહીં પણ રાજ્યને આધીન રૈયત (subject) ગણવામાં આવતા હતા. રાજા તથા પ્રજા વચ્ચેના સંબંધો પાલક (guardian) અને પાલ્ય (ward) જેવા માનવામાં આવ્યા હતા. તેથી પ્રજાના હિતની ચિંતા કરવામાં આવતી પણ તેના અધિકારો અંગે તથા પ્રજાજનોની વ્યક્તિગત ગરિમા (dignity) વિશે ખાસ વિચાર થયો નહોતો. એટલું જ નહીં, લગભગ સાતસો વર્ષ પરદેશીઓના શાસનને પડકારતી કે વૈકલ્પિક શાસન-વ્યવસ્થાનું મંડન કરતી કોઈ નવી વિચારસરણી પણ વિકસી નહીં. આમ, લગભગ ઓગણીસમી સદી સુધી સરકાર અંગેના ચિંતનમાં કોઈ નવો ઉમેરો થયો હોય તેવું જોવા મળતું નથી. તે માટે ભારતની સનાતની વિચારપરંપરામાં મોક્ષ અને પરમાર્થ ઉપર મુકાયેલો અતિશય ભાર જવાબદાર હશે કે લોકોનું નિસ્તેજ, દીનતાભર્યું અને પ્રારબ્ધવાદી માનસ કારણભૂત હશે એ એક સંશોધનનો વિષય છે. જોકે મહાત્મા ગાંધી (Mohandas Karamchand Gandhi, ઈ.સ. ૧૮૬૯-૧૯૪૮) એ તેમના પુસ્તક હિંદ સ્વરાજમાં આધુનિક પાર્લામેન્ટરી લોકશાહી અને આધુનિક સભ્યતાની ટીકા કરતા કેટલાક મૌલિક વિચારો રજૂ કર્યા હતા. તેમની સ્વરાજની કલ્પનાને અનુરૂપ સર્વોદયની વિચારધારા પણ તેમણે વિકસાવી હતી. પરંતુ તેને વ્યાપક સમર્થન મળ્યું નહોતું.

એટલું જ નહીં, પણ સ્વતંત્ર ભારતનું જે બંધારણ ઘડાયું તેમાં પણ પશ્ચિમની વિચારધારાની અને મુખ્યત્વે અંગ્રેજોએ ઘડેલા The Government On India Act, ૧૯૩૫ની છાપ વધુ જોવા મળે છે. જોકે, એક નોંધપાત્ર બાબત એ હતી કે બ્રિટન કે અમેરિકા જેવા ઘણા પશ્ચિમના દેશોમાં સાર્વત્રિક મતાધિકાર (universal suffrage)નો સિદ્ધાંત અનેક સંઘર્ષો પછી સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે ભારતમાં સ્વતંત્રતા બાદ તરત જ તેને બંધારણીય સ્વીકૃતિ આપવામાં આવી હતી. સાથે સાથે, નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારો, સામાજિક ન્યાય અને કલ્યાણરાજ્યની સંકલ્પનાને પણ તત્કાલ બંધારણીય સ્વીકૃતિ મળી હતી. પરંતુ, આ બધી બાબતો પશ્ચિમની આધુનિક વિચારધારામાંથી અપનાવેલી હતી.

પશ્ચિમની વિચારધારામાં સરકાર અંગે ચિંતન

આમ તો પશ્ચિમની વિચારધારામાં સરકારના સ્વરૂપ (form) અંગે પણ ઘણું વિશદ ચિંતન થયું છે. પણ, અહીં આપણે સરકારનો હેતુ અને તેની જરૂરિયાત, તેની સત્તા કેટલી હોવી જોઈએ અને સારી સરકાર કોને કહેવાય તે અંગે થયેલ વિચારણાની ટૂંકમાં નોંધ લઈશું.

સરકારના હેતુ અને જરૂરિયાત

સરકાર અંગે પ્રાચીન ગ્રીસમાં સારું એવું ચિંતન થયું હતું. તેમાંય પ્લેટો (Plato, ઈ.પૂ. ૪૨૮/૪૨૭-૩૪૮/૩૪૭) અને એરિસ્ટોટલ (Aristotle, ઈ.પૂ. ૩૮૪-૩૨૨)નું પ્રદાન નોંધપાત્ર ગણાય છે. પ્લેટો આદર્શ રાજ્ય વિશે ન્યાયના સંદર્ભે ચર્ચા કરે છે. તેમના મતે ન્યાય એ સૌના હિતમાં હોવાથી તે સારી રાજ્યવ્યવસ્થાનો પાયો છે. તેઓ માને છે કે ન્યાયને લીધે રાજ્યમાં એકતા જળવાય છે. તેમણે ફિલસૂફો એટલે કે સમાજના થોડા પણ ઉત્તમ, સમજુ અને બુદ્ધિશાળી પુરુષો શાસન કરે તેવી ઉમરાવશાહી (aristocracy)ને આદર્શ સરકાર ગણી હતી. બીજી બાજુ, એરિસ્ટોટલનું સરકાર અંગેનું ચિંતન વાસ્તવવાદી હતું. તેમની બે મૂળભૂત ધારણાઓ (postulates) હતી. એક તો, મનુષ્ય એક સામાજિક-રાજકીય પ્રાણી છે. અને બીજું, મનુષ્ય સુખી થવા માગે છે. તેમના મતે કાનૂન અને બંધારણને જ મહત્ત્વ આપતી સરકારમાં લોકો નાગરિક તરીકે રહીને સુખી થઈ શકે. તેઓ માનતા હતા કે સરકારનો હેતુ નાગરિકો સંપૂર્ણ સુખી બની શકે તેવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવાનો છે.

પ્રાચીન રોમમાં કંઈક અંશે ગ્રીસના ચિંતકો અને કંઈક અંશે સ્ટોઈક (stoic) વિચારકોના પ્રભાવ હેઠળ કાનૂની શાસન-પ્રણાલી અંગે મૌલિક વિચારો વિકસ્યા હતા. પ્રાચીન રોમમાં વિકસેલા કાનૂન અંગેના વિચારોની અસર આજે પણ સમગ્ર વિશ્વમાં જોવા મળે છે. જોકે, રોમન સામ્રાજ્યના પતન પછી કેથલિક ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રભાવ હેઠળ રાજાશાહી પ્રબળ બની. રાજાઓને દેવી અવતાર ગણવામાં આવ્યા. સમય જતાં કેથલિક ચર્ચ તથા રાજાઓની સત્તાએ માઝા મૂકી.

પરંતુ, તેરમી સદીમાં મેગ્ના કાર્ટા (Magna Carta, ઈ.સ. ૧૨૧૫) નામના કરારથી ઇંગ્લેન્ડમાં રાજાના અબાધિક અધિકારો ઉપર કાપ મુકાવાની શરૂઆત થઈ. અને નવજાગૃતિ (the Renaissance) પછી આધુનિક વ્યક્તિવાદી અને ઉદારમતવાદી વિચારોનો વિકાસ થવાથી તથા સત્તરમી સદીથી યુરોપમાં રાજાશાહી નબળી પડતાં ત્યાંના વિચારકો શાસનપદ્ધતિ અંગે નવેસરથી વિચારતા થયા હતા. રાજાનો રાજ્ય કરવાનો દેવી હક છે તેવી મધ્યયુગની માન્યતા સામે પડકાર ઊભો થયો. ઇંગ્લેન્ડમાં રાજાની સત્તા હોવી જોઈએ કે સંસદની તે અંગે આંતરવિગ્રહ (Civil War, ઈ.સ. ૧૬૪૨-૧૬૫૧) ફાટી નીકળ્યો અને રાજાનો વધ કરવામાં આવ્યો. આ સમય દરમિયાન લોક (John Locke, ઈ.સ. ૧૬૩૨-૧૭૦૪) અને રુસો (Jean-Jacques Rousseau, ઈ.સ. ૧૭૧૨-૧૭૭૮) જેવા વિચારકોએ રાજાશાહીને પણ પડકારી. લોકના મતે લોકોને જીવવાનો, સ્વતંત્રતાનો અને સંપત્તિનો અબાધિક અધિકાર છે. આ અધિકારને રાજા પણ છીનવી શકે નહીં. અને જો તે એમ કરે તો કરારનો ભંગ ગણાય અને તેથી લોકો તેની સામે બળવો કરીને નવી સરકાર સ્થાપી શકે. જ્યારે, રુસોના મતે લોકો જ સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવે છે. આમ લોક અને રુસોના વિચારોના પ્રભાવ હેઠળ પ્રજાજનો રાજાને

આધીન રૈયત નહીં પણ સ્વતંત્ર નાગરિક છે તેવો ખ્યાલ વિકસ્યો. પરિણામે અમેરિકામાં (ઈંસં ૧૭૭૫-૧૭૮૩) અને ફ્રાંસમાં (ઈંસં ૧૭૮૯-૧૭૯૯) રાજકીય ક્રાંતિઓ થઈ.

જો કે સરકારના હેતુ અંગે મત-મતાંતર હોવા છતાં તેની જરૂરિયાત અંગે લગભગ સર્વાનુમતિ જોવા મળે છે. પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, થોમસ એક્વાયનસ (Thomas Aquinas, ૧૨૨૫-૧૨૭૪) તથા ઘણા આધુનિક ચિંતકો માને છે કે સરકાર વિના કાયદો અને વ્યવસ્થા તથા શાંતિ જળવાય નહીં. પરિણામે સામાજિક જીવન શક્ય બને નહીં.

સરકારની સત્તા કેટલી હોવી જોઈએ?

પણ, સરકારની સત્તા કેટલી હોવી જોઈએ તે અંગે મતભેદો જોવા મળે છે. હેમિલ્ટન (Alexander Hamilton, ઈંસં ૧૭૫૫/૧૭૫૭-૧૮૦૪) જેવા વિચારકો માને છે કે સરકાર મજબૂત હોવી જોઈએ અને તેની પાસે વિશાળ સત્તા હોવી જોઈએ. વળી, ઓગણીસમી અને વીસમી સદીમાં કાર્લ માર્ક્સ (Karl Marx, ઈંસં ૧૮૧૮-૧૮૮૩)ના વિચારોની પ્રતિક્રિયા રૂપે કલ્યાણ રાજ્યની વિભાવના અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી સરકારની જવાબદારીની સાથે સાથે તેની સત્તામાં પણ વધારો થયો. પરંતુ, કેટલાક વિચારકો માને છે કે જ્યારે સરકાર વધારે ને વધારે જવાબદારી લે છે ત્યારે તે મા-બાપની ભૂમિકામાં આવે છે, અને નાગરિકો બાળકોની ભૂમિકામાં. તેથી નાગરિકો નિષ્ક્રિય અને નિર્વીર્ય બનીને દરેક બાબતમાં સરકારની સહાયની અપેક્ષા રાખતા થઈ જાય છે. વળી, બીજા કેટલાક વિચારકો માને છે કે આવી અમર્યાદ સત્તા ધરાવતી સરકાર વ્યક્તિના ખાનગી જીવનમાં દખલ કરીને તેની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારે છે.

તેથી જેફર્સન (Thomas Jefferson ઈંસં ૧૭૪૩-૧૮૨૬) અને થોરો (Henry David Thoreau ઈંસં ૧૮૧૭-૧૮૬૨) જેવા વિચારકો માને છે કે સરકાર પાસે નહિવત્ સત્તા હોવી જોઈએ. સરકારની અમર્યાદ સત્તાની ટીકા કરતાં લોર્ડ એક્ટન (Lord Acton, ઈંસં ૧૮૩૪-૧૯૦૨) પણ કહે છે કે સત્તા ભ્રષ્ટ કરે છે, અને અબાધિત સત્તા સંપૂર્ણ રીતે ભ્રષ્ટ કરે છે. તેથી સરકારના વાજબીપણાને પડકારતાં ગોડવિન (William Godwin, ઈંસં ૧૭૫૬-૧૮૩૬) અને પ્રોધોન (Pierre-Joseph Proudhon, ઈંસં ૧૮૦૯-૧૮૬૫) જેવા કેટલાક અરાજકતાવાદી (anarchist) વિચારકો માને છે કે લોકોએ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા જ સ્વશાસન ચલાવવું જોઈએ; સરકારની કોઈ જરૂર જ નથી.

સરકારની સત્તા અંગેના આ બે અંતિમવાદી અભિપ્રાય ત્યજીને મધ્યમમાર્ગ અપનાવનાર કેટલાક વિચારકો મર્યાદિત સરકારમાં માને છે. તેમના મતે, નાગરિકોના કુદરતી અને અબાધિક અધિકારોની રક્ષા થાય, સમાજમાં કાયદો-વ્યવસ્થા જળવાય, સૌને યથાયોગ્ય ન્યાય મળી રહે અને બાહ્ય આક્રમણોથી રાજ્યની રક્ષા થાય તે માટે સરકાર અનિવાર્ય છે; પણ તે સિવાય બીજી બાબતોમાં તેણે માથું મારવું ન જોઈએ.

સારી સરકાર કોને કહેવાય?

કેટલાક વિચારકો માને છે કે સારી સરકાર એટલે ન્યાયી સરકાર. એટલે કે જે સરકાર પ્રજા ઉપર અત્યાચાર ના કરતી હોય તે સારી સરકાર કહેવાય. આ સંદર્ભે પ્રાચીન ગ્રીસમાં શાસકોની

સત્તા ઉપર અંકુશ મૂકવા માટે બંધારણ પ્રમાણે ચાલતી સરકારનો વિચાર ઊપજ્યો હતો. બંધારણીય સરકારમાં સત્તા વ્યક્તિ પાસે નથી હોતી પણ વ્યક્તિ હોદ્દાની રૂએ અને હોદ્દા ઉપર હોય ત્યાં સુધી સત્તા ભોગવે છે.

તદુપરાંત, સરકારમાં અમુક જ વ્યક્તિઓના હાથમાં સત્તા ન આવી જાય તે વાસ્તે આધુનિક ફ્રેંચ વિચારક મોંટેસ્ક્યુએ (Baron de Montesquieu, ઈસ. ૧૬૮૯-૧૭૫૫) સૂચવ્યું કે નાગરિકોની સ્વતંત્રતાની રક્ષા કાજે સરકારની કાયદો બનાવવાની, તેનો અમલ કરવાની અને ન્યાય આપવાની સત્તા અલગ અલગ હોવી જોઈએ. જો કોઈ એક જ વ્યક્તિ પાસે આ બધી સત્તા હોય તો લોકોની સ્વતંત્રતા ઉપર જોખમ ઊભું થાય. આ વિચારને અનુસરીને સૌપ્રથમ અમેરિકાના ઈસ. ૧૭૮૮માં ઘડાયેલા બંધારણમાં ધારાસભા (legislative), કારોબારી (executive), અને ન્યાયતંત્ર (Judiciary) વચ્ચે સત્તાનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું. અને તેઓ એકબીજાની સત્તા ઉપર નિયંત્રણ રાખે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

સમાપન

આમ, પશ્ચિમના દેશોમાં સરકાર અંગે સતત મંથન થતું રહ્યું છે. બીજી બાજુ, ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી ઓગણીસમી સદી સુધી રાજાશાહી સિવાય સરકાર અંગેની પોતીકી કહી શકાય તેવી મૌલિક વિચારસરણી વિકસી નહીં. બંધારણીય સરકાર, સંસદીય લોકશાહી, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, કલ્યાણ રાજ્ય અને નાગરિકોનાં હકો અને ફરજો જેવી બાબતોને સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણમાં પશ્ચિમની વિચારધારામાંથી અપનાવેલી છે. તેથી, તેમને આત્મસાત્ કરવાની આપણી મથામણ હજુ ચાલુ છે. જોકે, સાર્વત્રિક મતાધિકાર તથા છાશવારે થતી ચૂંટણીઓ દ્વારા લોકઘડતરનું કામ થઈ રહ્યું છે. પરંતુ, આધુનિકતા અને પ્રાચીન પરંપરાઓનું સહઅસ્તિત્વ, વિશાળ વસ્તી, વ્યાપક ગરીબી અને નિરક્ષરતા તથા મૌલિક વિચારશક્તિને પોષવા કરતાં યાદશક્તિ ઉપર ભાર મૂકતી શાળા-કોલેજની કેળવણીને લીધે આ પ્રક્રિયા અત્યારે તો સખળડખળ ચાલે છે.

(‘નવનીત સમર્પણ’, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૮)

વ્યક્તિ-વિશેષ

પીરની જેમ પૂજાતા જૂની રંગભૂમિના દિગ્ગજ કલાકાર માસ્ટર અશરફખાન

ઉત્કર્ષ મઝુમદાર

ગુજરાતી જૂની રંગભૂમિ પર અનેક દિગ્ગજ કલાકારો થઈ ગયા. એમાંના બે એટલે જયશંકર સુંદરી – સ્ત્રી પાત્રમાં ને પુરુષ પાત્રમાં માસ્ટર અશરફ ખાન. એમની ગાયકી એટલી અદ્ભુત હતી કે લોકોને પાગલ કરી મૂકતી. એમનાં ગીતોનો નશો એકવાર સાંભળ્યા પછી ઊતરે જ નહીં.

ગુજરાતી જૂની રંગભૂમિના પ્રેક્ષકોને ઘેલું લગાડનાર આ કલાકાર મૂળે ગુજરાતી નહોતા. ગુજરાતી જૂની રંગભૂમિ પર બિનગુજરાતી સ્ત્રી કલાકારો તો અનેક આવી પરંતુ બિનગુજરાતી પુરુષ કલાકાર બહુ ઓછા આવ્યા. રાજસ્થાનથી આવેલા કલાકારોને લગભગ ગુજરાતી જ કહી શકાય. આ માસ્ટર અશરફ ખાન મૂળે પઠાણ કુટુંબમાંથી આવ્યા. ઈસ. ૧૮૮૦માં ઇન્દોર ખાતે એમનો જન્મ થયેલો. એમના પિતા મુજાવર પઠાણ અને માતા નજબી અશરફ ખાનની નાની ઉંમરમાં જ જન્મતનશીન થઈ ગયાં હતાં. બાબુલાલ કરીને એમના પિતાના એક હિન્દુ મિત્ર હતા, જેમનો આ કુટુંબ સાથે બહુ નજીકનો સંબંધ હતો એમણે અશરફ ખાનને ઉછેર્યો.

ઇન્દોર એ વખતે કુસ્તી માટે પણ વિખ્યાત હતું. કુસ્તી હરીફાઈ બધી વયના મલ્લબાજો માટે યોજાતી. થોડાક વખત માટે એ ધંધાદારી કુસ્તીબાજ પણ બન્યા, પછી ઘેટાં-બકરાં ચરાવવાનું કામ કર્યું. એમનો કંઠ પહેલેથી સારો હતો. ગાવાના શોખીન હતા. એકવાર પારસી નાટક મંડળીનો પડાવ હતો એમાંથી કોઈએ એમને ગાતા સાંભળ્યા ને એમને નાટકમાં અભિનય કરવા માટે પૂછ્યું. કારણ કે એમને ગાયક કલાકારની જરૂર હતી. માલિકે પૂછ્યું, ‘સ્ત્રીનું પાત્ર ભજવશો?’ એમણે ના પાડી એટલે પુરુષનું પાત્ર જ અપાવા લાગ્યું. આમ પારસી નાટક મંડળીમાં ઉર્દૂ નાટકોથી એમની અભિનયયાત્રા શરૂ થઈ.

માસ્ટર અશરફ ખાન ફાઉન્ડેશનના મુજબ હિમ્મત મીર એમને ગુજરાતી નાટકમાં લઈ આવ્યા – જ્યારે જૂની રંગભૂમિના નાટ્યમહર્ષિ તરીકે ઓળખાતા લેખક-ગીતકાર પ્રભુલાલ દિવેદીના પુત્ર વિનયકાંત દિવેદી કહે છે કે એક વાર મારા પિતા તથા મૂળચંદ મામા તરીકે ઓળખાતા અને જૂની રંગભૂમિના એક ઉત્કૃષ્ટ દિગ્દર્શક, કલાકાર ને

સંગીતકાર બંને ઉર્દૂ નાટક જોવા ગયા હતા. એમણે અશરફ ખાનને આ નાટકમાં અભિનય કરતા ને ગાતા જોયા, પ્રભાવિત થઈ ગયા અને જો એ તૈયાર થાય તો ગુજરાતી નાટકમાં હીરો તરીકે લેવાનું નક્કી કર્યું. માસ્ટર અશરફ ખાનને પૂછવામાં આવતાં એમણે કહ્યું કે, ‘એમને ફક્ત ઉર્દૂ અને પુસ્તો ભાષા જ આવડે છે, ગુજરાતી નહીં. પણ જો શીખવવામાં આવે તો ગુજરાતી નાટકોમાં કામ કરવા તૈયાર છે.’ પિતાજી અને મૂળચંદ મામા બન્નેએ બીડું ઝડપી લીધું અને આમ એ ગુજરાતી તખતો ગજાવવા આવી પહોંચ્યા. એમનું પહેલું નાટક હતું પ્રભુલાલ દિવેદી લિખિત ‘માલવપતિ મુંજ’ જે લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજના નેજા હેઠળ રજૂ થયું. એના માલિકો હતા વાડીલાલ શાહ અને ચંદુલાલ શાહ, જે કંપનીના મેનેજર પણ હતા. સંગીત અને દિગ્દર્શન હતું, મૂળચંદ મામાનું. ૧૨ મહિના તાલીમ ચાલી. ૧૨ મહિના સંસ્કૃતપ્રચુર ગુજરાતી શિખવાડવાનું સહેલું નહોતું. સઘન તાલીમ પછી ‘માલવપતિ મુંજ’ મુંબઈના વિક્ટોરિયા નાટ્યઘરમાં રજૂ થયું ને ગજબની સફળતાને વર્યું.’

નાટકમાં માસ્ટર અશરફ ખાનનો અભિનય પણ વખણાયો ને ગાયકીનાં તો મોંઝાટ વખણ થયાં. એનાં બે ગીતો તો અતિ પ્રખ્યાત થઈ ગયાં. ‘એક સરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી.’ હાથીના પગ નીચે કચડાવાની સજા અમલમાં આવે એ પહેલાં મુંજે તૈલપની નગરીમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈ ભીખ માગવાની છે. મુંજનું પાત્ર ભજવતા મા. અશરફ ખાન છેલ્લી વિંગમાંથી ગાતા પ્રવેશ ને પ્રેક્ષકગૃહમાં સન્નાટો છવાઈ જતો (યાદ રહે કે, એ વખતે માઈક નહોતાં) આ ગીતને અનેક વન્સમોર મળતાં ને વન્સમોર વખતે જુદા જુદા દોહરા ગવાતા. પ્રેક્ષકોનાં દિલોદિમાગમાં એ એવા તો છવાઈ ગયેલા કે મા. અશરફ ખાન દોહરાની પહેલી કડી બોલે ને બીજી કડી પ્રેક્ષકો ઝીલે.

બીજું એવું જ પ્રખ્યાત ગીત તે ‘હૃદયના શુદ્ધ પ્રેમીને નિગમનાં જ્ઞાન ઓછાં છે.’ આ નાટકે તો માત્ર લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજ જ નહીં, પરંતુ અનેક કંપનીઓને આર્થિક ભીંસમાંથી બહાર કાઢી. લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજ બંધ થયું પણ નાટક તો ભજવાતું જ રહ્યું. ભાંગવાડીમાં દેશી નાટક સમાજના ઉપક્રમે તો ગુજરાતની અનેક નાનીમોટી નાટ્યમંડળીને આર્થિક નુકસાની થઈ હોય ત્યારે તે મા. અશરફ ખાનને આજીજી કરે કે અમારી મંડળીના નેજા હેઠળ આનો એક પ્રયોગ કરો ને. કોઈપણ આનાકાની વગર મા. અશરફ ખાન ત્યાં પહોંચી જાય ને એમનું નામ પડતાં જ બધા પ્રયોગો ‘હાઉસફૂલ’ થઈ જાય ને પેલી કંપની પાછી સધ્ધર થઈ જાય. બિનઅધિકૃત અહેવાલ મુજબ આ નાટકના ઓછામાં ઓછા ત્રણ હજાર ને પાંચસો પ્રયોગ થયા છે. જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી મા. અશરફ ખાન આ નાટકના પ્રયોગો કરતા રહ્યા.

એક પઠાણ જેને ગુજરાતી જરાય ન આવડે એ એટલું શુદ્ધ ને સંસ્કૃતમય ગુજરાતી બોલતો થઈ ગયો કે તમારે એને સવાયો ગુજરાતી કહેવો પડે, જાણે એની માતૃભાષા જ ગુજરાતી હોય!

(‘નાટક’, માર્ચ ૨૦૧૮ અને તા. ૧૧.૦૨.૨૦૧૮ના ‘જન્મભૂમિ પ્રવાસી’-ના સૌજન્યથી)

રેખાચિત્ર

આક્કા

કાકાસાહેબ કાલેલકર

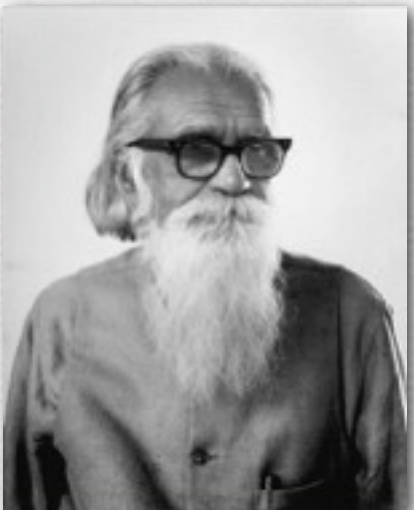
ગુજરાતમાં કાકાસાહેબ તરીકે જ ઓળખાયેલા દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર (૧૮૮૫-૧૯૮૧) ગુજરાતીના પહેલા લલિત નિબંધ-લેખક. જીવન અને સંસ્કૃતિ-ચિંતન વિશે પણ એમણે એવા જ માતબર નિબંધો લખેલા. ‘સ્મરણયાત્રા’ નામે બાળ-ક્રિશોર વયનાં રસપ્રદ સંસ્મરણો અને ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ પણ એમનાં મહત્ત્વનાં પુસ્તકો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાકાર્ય કર્યું અને ગાંધીજીનાં કાર્ય-વિચાર સાથે પણ સંકળાયેલા રહ્યા.

અમે સતારામાં હતા. એક દિવસે એક ગાડી બારણે આવીને ઊભી રહી. તેમાંથી એક બાઈ, મજાનું ટપકાંટપકાંવાળું ગવન પહેરેલી નીચે ઊતરી. એની પાસે સામાન ખૂબ હતો. મેં બૂમ પાડી કહ્યું, ‘આઈ, કોક ઘરમાં આવ્યું છે.’ મારી અપેક્ષા હતી કે આઈ અંદરથી આવે ત્યાં સુધી આ બાઈ બારણે રાહ જોશે. પણ એ તો સીધી અંદર જ ગઈ, અને ઘરમાં બધે ઘરની જ હોય એમ ફરવા લાગી! પછી મને ખબર પડી કે એ તો મારી બહેન હતી. ઘણા દહાડા સાસરે રહીને પિયર આવેલી. જમી રહ્યા પછી એણે પોતાનો બધો સામાન ખોલી ખોલીને આઈને બતાવ્યો. એમાંથી પાંચ-છ સરસ રંગીન લખોટા નીકળ્યા. એ મને આપી એણે કહ્યું, ‘દત્ત, હેં ઘે તુલા.’ હું ખુશ તો થયો, પણ ખુશી કરતાં મને અજાયબી વધારે થઈ. બાબા અમને લખોટાને અડવા ન દે. લખોટાને તો જુગારીઓ જ અડે. લખોટાની મેલી રમત સારા ઘરના છોકરાઓ માટે ન હોય. લખોટા લઈને હું રાજી તો થયો, પણ રમાય કેમ એ હું ક્યાંથી જાણું? દોડતો દોડતો ગોંદુ પાસે ગયો અને એને કહ્યું, ‘જો, આ મારા લખોટા.’ એને પણ રમતાં આવડે નહીં. એટલે અમે બે જણા સામસામા બેસી લખોટા ગબડાવી ફેંકવા લાગ્યા. લખોટા ટક્કર ખાય ત્યારે મજા પડે. મનમાં બીક ખરી કે બાબા આવે તો રમત બંધ થાય એટલું જ નહીં, પણ લખોટા પણ જપત થાય!

હું તરત જ જોઈ શક્યો કે આક્કા ઘરમાં બધાની માનીતી હતી. આઈ તો એના ડહાપણ પર અને હેતાળ સ્વભાવ પર વારી જતી હતી. પિતાશ્રી તો આખો દિવસ ભાગુને શું ગમે છે ને શું જોઈએ છે, એ જાણવાને જ ઈંતેજાર દેખાતા. બાબા અને અણ્ણા એની જાતજાતની મજાક કરી એને પ્રસન્ન રાખવાને મથતા. મારા મનમાં વાત ઠસી ગઈ કે આક્કાનું વર્તન તે આદર્શ વર્તન. પણ એક વાત મનમાં ખૂંચતી હતી. આક્કા હાથમાં ચોપડી પકડે ત્યારે અમને નિશાળમાં બતાવેલું તે રીતે પકડે નહીં, પણ ડાબી બાજુનાં પાનાં ગોળ વાળી બે પૂંઠાં ભેગાં કરે અને એક હાથે ચોપડી પકડી કડકડાટ વાંચી જાય. એને મોઢે વાર્તા સાંભળવી મને ગમતી. પણ ચોપડી આમ પકડે એ મારાથી કેમે કર્યું સહ્યું જતું નહીં!

તે જ દિવસથી એણે મને ભણાવવું શરૂ કર્યું. હું એકડિયામાં હતો. મને વાંચતા આવડે નહીં તોયે મારા પર ચિડાય નહીં. બહુ જ હેતથી અને કુનેહથી મને ભણાવે. રોજ સાંજે ‘રામવિજય’ લઈને આઈને વાંચી સંભળાવે. હું પણ ત્યાં જઈને બેસતો.

એક દિવસ આક્કા આઈને કહે, ‘ઘરમાં આ પોપટ રાખ્યો છે એને આપણે છોડી મૂકીએ – ઉડાડી દઈએ.’ મેં પૂછ્યું, ‘કેમ? એ તો બધાનો માનીતો પોપટ છે.’ આક્કાએ તરત જ સુસ્વર કંઠે નળદમયંતી આખ્યાન ગાવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં જ્યારે, રાજાના હાથમાં સપડાયેલો હંસ છૂટી જવા

માટે તરફડિયાં મારે છે, પોતાને છોડી દેવા માટે રાજાને અનેક રીતે કરગરીને વીનવે છે, અને તોયે રાજા છોડતો નથી એમ જોઈ નિરાશ થઈને પોતાની મા, પોતાની માદા અને બચ્ચાનું સ્મરણ કરી વિલાપ કરે છે, એ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે આક્કા રડી પડી! આંસુ ખાળીને પછી દરેક કડીનો એણે અર્થ કરી બતાવ્યો. સૌનાં હૈયાં પીગળી ગયાં, અને નક્કી થયું કે પોપટને છોડી દઈએ. વિષ્ણુએ સીતાફળીના ઝાડ ઉપર પાંજરું ટીંગાડી રાખ્યું અને ધીમે રહીને એનું બારણું ખોલ્યું. એક ક્ષણ સુધી તો બહાર ઊડી જવાનું પોપટને સૂઝ્યું પણ નહીં. એ તો હેબતાઈ જ ગયો હશે. બીજી ક્ષણે પાંજરાની સળી પરથી કૂદી પડી બારણામાં બેઠો અને ત્યાંથી ભર્રર્રર્ર આકાશમાં ઊડી ગયો. આક્કાની આંખમાં આનંદના ઝળઝળિયાં આવ્યાં. થોડા જ વખત પછી પોપટ પાછો આવ્યો. પાંજરા પર બેઠો. વિષ્ણુ કહે, ‘એ તો જવાનો નથી. ચાલ, એને ધીમે રહીને પકડી પાંજરામાં પૂરી દઉં.’ આક્કાએ ચોખ્ખી ના પાડી. પછી રોજ એ પોપટ સીતાફળના ઝાડ પર આવીને બેસે, કેળું કે મરચાં આપીએ તે ખાય અને ઊડી જાય. આમ, એકાદ મહિનો ચાલ્યું હશે. વખત જતાં એ પોપટ બીજા પોપટ સાથે ભળી ગયો અને પછી અમારી પાસે આવતાં ડરતાં શીખ્યો.

થોડા દિવસ પછી બેલગામથી આક્કાના વર અમારે ત્યાં આવ્યા. આણ્ણા જેટલી જ એમની ઉંમર હતી. છતાં પિતાશ્રી એમને નાઈક કહીને માનથી બોલાવતા. તેમને હાથ ધોવા પાણી પોતે આપતા. પિતાશ્રી આવા જુવાનની આટલી ખુશામત કેમ કરે છે એ હું સમજી શકતો નહીં. મને તો બધું અજુગતું જેવું લાગતું. તેમનું નામ પણ હું ભૂલી ગયો છું. તેઓ બહુ બોલતા નહીં. અમારી સાથે ભળતા નહીં, અને જમતી વખતે બહુ ઓછું ખાતા એટલું યાદ છે.

ચીમી એ બાબાની દીકરી. ખૂબ રમતિયાળ. ઘરનું સર્વસાધારણ રમકડું. એની ઉંમરના પ્રમાણમાં ખૂબ ડહાપણ બતાવે. આક્કા એને રમાડતાં રમાડતાં કોક કોક વખત ખિન્ન થાય, અને આઈને કહે, ‘આઈ, શહાણં માણસ લાભત નાહી.’ (ડાહ્યું માણસ બહુ જીવે નહીં.) આપણી ચીમી આટલી હોશિયાર છે. તે કેમ કરીને ઝાઝી જીવશે, એ ચિંતા મારા મનમાં પેઠી છે.’ પણ આક્કાનાં આ વચન આક્કાને જ લાગુ પડવાનાં હતાં એ તે વખતે ન આક્કાના ધ્યાનમાં આવ્યું, ન આઈના.

અમે શાહપુરમાં આવ્યાં છીએ, ભિસેનું ઘર એ અમારું મોસાળ. ત્યાં અમે રહેવા આવ્યાં છીએ. આક્કા કંઈક માંદી છે. અમારી મોટી મામી રોજ સવારે ઊઠીને પેજ (ચોખાની ઘેંશ) તૈયાર કરતી. અને અમે બધા હારબંધ મોટી પંગતમાં જમવા બેસતાં. શાકને બદલે કોળાની બનાવેલી વડી અમને તળીને આપતાં. સતારામાં હંમેશાં ચોખાના લોટની વડી ખાવાને હું ટેવાયેલો. મને આ પતકાળાની વડી શાની ભાવે? મેં મારો અણગમો નીચે પ્રમાણે મામીને જણાવ્યો : ‘અમારે ત્યાંની વડીઓ કાવ્ કાવ્ બોલે છે; તમારે ત્યાંની ચીવ્ ચીવ્ બોલે છે. માટે મને તમારી વડી નથી ગમતી.’ આ મારું કાવ્ય બધે ફેલાયું.

થોડા જ દિવસમાં ઘરમાં બધે ગમગીની ફેલાઈ ગઈ. આક્કાને સખત તાવ આવવા લાગ્યો. ડોક્ટરે કહ્યું કે, ‘નવજ્વર’ (ટાઈફોઈડ) છે. સુવાવડ પછીનો ટાઈફોઈડ. પછી પૂછવું જ શું? એક દિવસ અમને સવારે ઊઠતાંવેંત સામેના ઘરવાળાને ત્યાં જમવાનું નોંતરું મળ્યું. અમે બધા છોકરા ત્યાં જમવા ગયા. કોણ જાણે શા કારણે અમને આખો દિવસ ત્યાં ને ત્યાં રોકી રાખવાના પ્રયોગો થવા લાગ્યા. હું ઘરે જવાની વાત કરું એટલે કોઈ મોટો છોકરો રોકીને મને કહે, ‘ચાલ તને એક વાર્તા કહું.’ વાર્તા પૂરી થાય એટલે કોઈ ગાય. આખરે સાંજ પડવા આવી. હવે મને લાગ્યું કે, આખો દિવસ અમને અહીં ગોંધી રાખવામાં કંઈક ભેદ છે. હું કંટાળીને રોવા લાગ્યો. સમભાવને કારણે ગોંદુ પણ રોવા લાગ્યો. અમારા મેજબાન છોકરાઓ અકળાયા. તેમણે એક નાટક ભજવવાનું નક્કી કર્યું. એક લાંબો ફેંટો માથે બાંધી એનો એક છેડો નાકથી નીચે લટકતો રાખ્યો.

આવી રીતે સૂંઢવાળો દુંદાળો દેવ તૈયાર થયો. બેચાર સાવરણીઓ ભેગી બાંધી તેની મોરની કળા બનાવી; મયૂરવાહની સરસ્વતી પણ તૈયાર થઈ અને પેલા કૂદવા લાગ્યા.

નાટક તો લાંબુ ચાલ્યું, પણ કેમે કર્યો રસ જામે જ નહીં. એટલામાં પડોશના એક બીજા છોકરાએ આવીને મને કહ્યું, ‘તારો બાપ પોક મૂકીને રુએ છે.’ મને એ વચન અપમાન જેવું લાગ્યું. મારા પિતાશ્રી વળી રોતા હશે? જનમભરમાં એવું કોઈ કાળે બન્યું નથી. મેં ચિડાઈને એને કહ્યું, ‘તું જૂઠો છે.’ છેવટે નવ વાગ્યે અમને ઘેર લઈ ગયા. ત્યાં બધે ગમગીનીની શાંતિ હતી. કોઈ કોઈની સાથે વાત ન કરે. સ્મશાનમાંથી પાછા આવેલા ડાઘુઓ ગરમ પાણીએ નહાતા હતા એટલી જ હિલચાલ ઘરમાં દેખાતી હતી. એક ખૂણામાં ચોખાની ભરેલી અડધી ગૂણ ઊભી હતી, તેના પર પિતાશ્રી એક પાતળો ખેસ ઓઢીને બેઠા હતા, છતાં ટાઢે ધૂજતા હોય એમ જ લાગતું હતું. મને ખોળામાં લઈ દુઃખી અવાજે કહેવા લાગ્યા, ‘દત્તુ, આપણી ભાગુ (ભાગીરથી) આપણને છોડી દૂર ગઈ.’ હું કંઈ સમજું નહીં કે થયું છે શું. દૂર એટલે ક્યાં સુધી? શા માટે? પિતાશ્રી આટલા દુઃખી કેમ છે? ઘરમાં કેમ કોઈ કોઈની સાથે બોલતું નથી? પિતાશ્રી ફરી ફરી એક જ વાત કરે, ‘આપણી ભાગુ આપણને છોડી દૂર ગઈ છે.’

હું અંદર ગયો. મેં જોયું કે આઈ સોડ તાણીને સૂઈ ગઈ છે. મને શી ખબર કે સૂતી નથી, પણ વજ્રઘાતથી બેભાન થઈને પડી છે.’ મારી માસી એની પાસે બેઠી હતી. મને જોઈને એ રોવા લાગી. મામા એના પર ચિડાયા. કહે, ‘તું રોવા લાગે તો છોકરાઓ શું કરે?’

રાત જેમતેમ વીતી. બીજે દિવસે આઈ કંઈ ખાય નહીં. કોઈનું કહ્યું માને નહીં. છેલ્લા ઇલાજ તરીકે રામમામા મને આઈ પાસે લઈ ગયા. એમણે મને કહ્યું, ‘તારી આઈને કહેજે કે મારા ગળાના સમ તું ન જમે તો.’ હું કહેવા જતો હતો, પણ આઈએ દેઢતાપૂર્વક કહ્યું, ‘દત્તુ, એવું કંઈ બોલીશ મા.’ માતૃભક્ત દત્તુની જીભ પછી ઊપડે જ શાની? સૌ મારી પર ચિડાયાં. રામમામાનો મારા પ્રત્યેનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. પણ હું ન બોલ્યો તે ન જ બોલ્યો.

‘શહાણાં માણુસ લાભત નાહીં’ એ આક્કાનું વચન આખરે આક્કા વિશે જ સાચું પડ્યું. આઈ રોજ એ વચન સંભારે અને રુએ. આક્કા વિશે મારાં પ્રત્યક્ષ સ્મરણો તો આટલાં જ ગણાય. છતાં નાનપણથી એ સ્મરણોનું જ ધ્યાન કરી કરીને તેને હું પોષતો આવ્યો છું. સાધારણ રીતે હિંદુ કુટુંબમાં દીકરીઓ તરફ બેદરકારી જ હોય છે. દીકરા તેટલા વહાલા અને દીકરી તેટલી અળખામણી, એ માન્યતા અનેક પ્રાંતમાં છે. અમારા ઘરમાં આક્કાની સ્થિતિ સ્પૃહણીય હતી. માણસની લગભગ બધી જ શુભ વૃત્તિઓ કૌટુંબિક વાતાવરણમાં જ ખીલે છે. તેમાં પણ મા પછી જો ભારેમાં ભારે કોઈની અસર થતી હોય તો તે બહેનની છે. માણસને મા સાથેનો સંબંધ તેમ જ સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ એકાંતિક અથવા અસાધારણ હોય છે. દીકરીનો સંબંધ પણ એવો જ હોય છે. પણ જે સંબંધ સહેલાઈથી વ્યાપક થઈ શકે, આખી સ્ત્રીજાતિનો અંતર્ભાવ કરી શકે, એવો સંબંધ તો ભાઈબહેનનો જ. હું સમજણો થયો એના પહેલાં જ મારી બહેન ગુજરી ગઈ, તેથી જિંદગીનો મારો એ વિભાગ શૂન્યવત્ થઈ ગયો છે. સ્ત્રીઓને હું દૂરથી પૂજું છું, પણ તેમની સાથે સ્વાભાવિક રીતે સંબંધમાં આવતાં મને આવડતું જ નથી. ભગિનીપ્રેમની ભૂખ રહી જ ગઈ છે. જેમ જેમ જીવનની વ્યાપકતા અને સર્વાંગસુંદરતાનો આદર્શ બંધાતો ગયો છે, તેમ તેમ મારે એક બહેન હોય તો કેવું સારું, એવો વિચાર મનમાં આવતાં મન ઝૂરે છે. એમાં પોતાને બહેન ન હોવાને કારણે નવી બહેન મેળવતાં ન આવડે એ મુશ્કેલી છે જ.

મારા આદર્શ પ્રમાણે પૂજનીય એવી કેટલીક બહેનો હું જોઉં છું. તેમના પરિચયથી હું જરૂર પાવન અને ઉન્નત થઈશ એવી મને ખાતરી થાય છે. પણ હૃદયની ભૂખ તો આક્કાના પવિત્ર સ્મરણથી જ શમાવવી રહી.

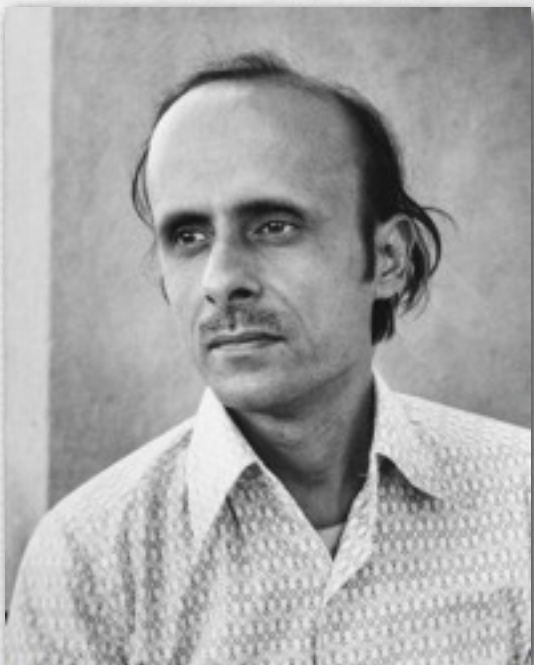
લલિત નિબંધ

નગર

દિગ્ગીશ મહેતા

દિગ્ગીશ મહેતા(૧૯૩૪-૨૦૦૧) ગુજરાતી અંગત નિબંધને એક નવી મુદ્રા આપનારા, સહજ અને માર્મિક શૈલીના વિદ્વંધ નિબંધકાર. 'દૂરના એ સૂર'(૧૯૭૦) અને 'શેરી'(૧૯૯૫) પુસ્તકો રૂપે એ પ્રગટ થયા. એ પૂર્વે દિગ્ગીશભાઈએ નવી તરાહની લઘુ નવલકથા 'આપણો ઘડીક સંગ'(૧૯૬૨)થી એમની વિલક્ષણ સર્જકતાનો પરિચય આપેલો. દિગ્ગીશ મહેતા ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક રહેલા.

લક્કડિયા પુલની આ બાજુ હજુ પણ એવા છે જેમને કોઈ પૂછો તો કહેશે : પહેલાં અહીં ઝાડઝાંખરા હતાં. કોઈ અમેરિકનને તેના દેશ વિશે પૂછશો તો તે પણ એમ જ કહેશે : અહીં ગઈ કાલ સુધી તો ઝાંખરાં હતાં! 'મે ફલાવર'માં બેસી જેમ ધૂરિટનો આવ્યા, તેમ હાથલારીઓ ભરીને અહીં પોળમાં રહેનારા આવ્યા. એક ધર્મથી પ્રેરાયા આવ્યા. બીજા અર્થથી. નદીની આ બાજુની સંસ્કૃતિ અમેરિકન સંસ્કૃતિની જેમ હજુ યંગ છે. સાંજ પડે તળ ગામમાંથી પુલ પર થઈ આ બાજુ પશ્ચિમ ભણી વહેતા પ્રવાહને જોવો એટલે ભૂતકાળને ભવિષ્યમાં ઠલવાતો જોવો. પુલ નીચેનો પટ તો સૂકો રહે છે, પણ ઉપર-નીચે પ્રવાહોનો આ કોંસ...

મહાનગરનું સુખ એ હોય છે કે ત્યાં તમે સામાન્ય માણસ થઈ શકો છો. ગામની શેરી એ રજા નથી આપતી. વાંકી વળેલી કેડ, તે પર પાછળ એક હાથ જેમાં થેલી પકડી હોય, લચી પડેલા હોઠ, બોડું માથું, ભૂરું કાપડું, ભસ્મનો કપાળમાં ચાંલો, પગમાં સપાટ - એમ બેકેટના તખ્તા પરના રાખના એકાદ ઢગમાંથી ઊભા થઈ ચાલ્યાં આવતાં હોય તેવાં ડોશી - કહો કે કાકી, કે 'કાચી'! પોળના મહાડના, કચૂડાતા, કાળા રેષારેષાવાળા ખોભણેથી ઘાસ ઊગી ગયેલા, દરવાજા નીચે, ફોટેલતૂટેલ ફરસ પર ગાયને શિંગડેથી બચતાં, ત્યાં તમે એમને જવાબ દેવા બંધાયેલા કે તમે ક્યારે આવ્યા? નગરમાં તમે એમ નહીં બંધાયેલાં. અહીં તેનું સ્થાન કદાચ છાપું લેતું હોય... પણ કશું બનવાનું નહીં, કશુંય ન બનવાની તમારી નેમ હોય તો તમને શહેર ગમવાનું.

એક મંદિર ચણાતું જોઈ જેવું વિસ્મય થાય તેવું જ વિસ્મય એક શહેર વસતું થતું જોઈ થાય. જે લાગણી શહેરની એકાદ સડકને આગળ જઈ સીમની ધૂળમાં ભળી જતી જોઈ થવાની, તેવી જ લાગણી ફિક્કા, ખુલ્લા મોંના, અડધા ચણાયેલા માળાની બખોલોમાં સૂર્યને વાસ કરતો જોઈ થાય. કાલ અહીં વાસ્તુ થશે. દાદર ચઢી શ્વાસભેર ગુલાબી ચહેરા આ ખંડોને અજવાળશે. નીચે વાહનોની ઠક્ક લાગશે. ફેરિયાની હાટ મંડાશે. કાલે કળશ ચડશે... પણ પછી!

નગર વસતાં કેટલું બધું ખોયું? ગાડાં ગયાં, સીઘરામ ગયાં, વહેલો ગઈ, પનિહારીઓ ગઈ, કૂવા ગયા, કોસ ગયા, હેલો ગઈ. સગડી વગરનું વિશ્વ કેવું? જ્યાં કફની નહીં, જાકીટ નહીં, બંડી નહીં, ધુમાડિયાં નહીં. અરે! કેટકેટલું ખોયું? ટોયલી, કરબા, મોરી, નવેળી, પરનાર. અહીં નળિયાં સંચાવવાનાં નહીં, છૂંદણાં છૂંદાવવાનાં નહીં, ચૂડા ઘડાવવાના નહીં, છોયુંછાયું લીંધુંગૂધું આંગણું નહીં. અહીં... એમ કહોને કે અહીં ઘણ નહીં, બીડીઓ જ વળાય છે! ઘડા નહીં, બિલો જ ભરાય છે!... અહીં...

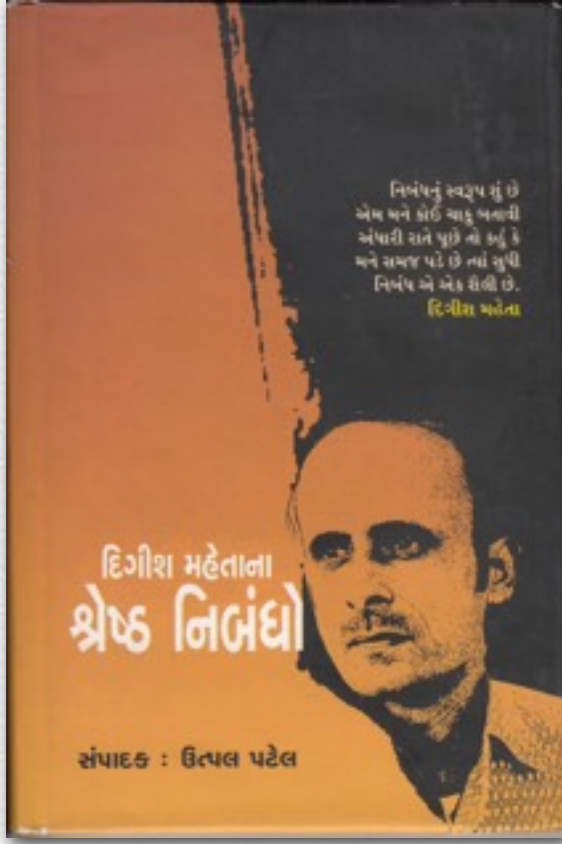
અને આમ જોઈએ તો અહીં શું નથી? લંડનનું બ્લૂમ્ઝબરી કે સોહો, કે પેરિસનું લેટિન ક્વાર્ટર... બધું જ અહીં છે. પાનનો ગલ્લો, ત્યાં ક્યું કેરેક્ટર નથી આવતું? અહીં છેલ્લી ઢબનાં ખૂનો થાય છે; મોડી રાત્રે પ્રેમીઓ પકડાય છે, મોટરોમાં મહોબ્બત થાય છે. શિયાળાની સાંજે મિલોનો ધુમાડો ઊતરે છે, લીલા લાઈટ પર ઘૂંટાય છે, ત્યારે તે લંડનનો સ્મૉગ નથી તો શું છે? સરદારબ્રિજ પરથી જુઓ તો ઘરો એટલાં જ શાન્ત સૂતેલાં લાગે જેટલાં વર્ડ્ઝવર્થને વેસ્ટમિન્સ્ટર બ્રિજ પરથી લાગ્યાં. અહીં પણ ફોરસાઈટનાં કુટુંબો છે, બોરબોન્સની અમીરી છે, લગ્નો, રિસેપ્શનો, માંડવા છે. મિલરનો સેલ્સમેન તો તમારો પાડોશી છે. કેટલાય રાંબો આવી આ સર્સિના પાશમાં પકડાયા હશે. આવ્યા, જોયું, જિતાઈ ગયા હશે. ઘેર કાગળ લખતા બંધ થઈ ગયા હશે.

ઘરથીય બીજું ઘર તે લોજ. સડકથી નીચે ઊતરીએ એટલે સહેજ ઢોળાવ પર પહેલાં શાકવાળાની લારી આવે, જેની નીચે ફાનસ લટકતું હોય. પછી હનુમાનની દહેરી. અને એમ ત્યાં આવી ઊભા રહીએ. આંગણે એંઠવાડનો રેલો એ તો સમૃદ્ધિની નિશાની. એ ઓળંગી વળાંક પડતાં પથ્થરની સીડીનાં પગથિયાં ચડી ઉપર પહોંચીએ એટલે ટેબલ દેખાય. ખુરશી પર પલાં ઠીવાળી : ચૂંચળી આંખો, રતૂમડું મોં, ઝીણા કરકરા ધોળા વાળવાળું માથું, ઝીણો સફેદ સદરો, ગળામાં કંઠી, કપાળમાં ચાંલ્લો, તપખીરિયા રંગની ટોપી સામે વરિયાળીની તાસકી પાસે પડી હોય, અને શિવપંચાયતની સીધી નજર નીચે શિવપુરાણ વાંચતા હોય, એ લોજના માલિક.

બારણે આવેલા રડ્યાખડ્યા ઘરખોયાને વચમાં પડી દોડતાં દાળની ડોલચી આપી આવતાં પિરસણિયાં છોકરાં અને એમની વચ્ચે સતતની મુશ્કેલી. કહેશે : ‘અલા! હું ઘંટડી વગાડું તારે તાર’ આ’વાનું. આવતો હો’ તો જતાં નઈ ર’વાનું! આટલી સિમ્પલ વાત હારો હમજે નઈ!’ સિમ્બલ ન સમજે! કલાકારોની પણ આ જ ફરિયાદ છે ને? કોણ સમજ્યું છે? ... સરકાર ગબડશે કે નહીં? ભાવો ઘટશે કે નહીં? રાજ્યનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર – જો કોઈ પ્રશ્ન હોય તેનો જવાબ આપવા કોન્ફરન્સ ભરી દિવસમાં બે વાર બેઠા જ હોય. ઓફિસ, શાળા, દુકાન જતાં પહેલાં કાકાને પૂછી સમયની નાડ પારખી લેવાની... ઓપન યુનિવર્સિટી! ... જમવા આવી ચઢનારાઓમાં એક વૃદ્ધ માણસ : તરડાયેલું, કોચાયેલું, બળી બેઠેલું મોં, ઊગી ગયેલી દાઢી, અડધી મીંચેલી, ઘેલછામાં એકાગ્ર થઈ ગયેલી આંખ, ગળામાં રૂદ્રાક્ષ. બીજે દિવસે છોકરાં અને રોડ પર સતાવતાં હોય....

ઊતરતા માર્યના બિલોરી, બરડ દિવસો હોય. સોસાયટીના ખૂણેથી બળતાં પાંદડાંની ધુમાડાની સે’ર ખેંચાઈ હોય. એ પાંદડાં... રસ્તામાં સડક પર ખખડી આવતાં, પવનમાં ધીમેથી પડખું ફેરવી ઢળી પડતાં, તંગ વણાટનાં, આળસ ખાતી બિલાડીની જેમ કમાન વળેલી પીઠવાળાં,

પ્રાણ જતા રહ્યા પછી કોચલું વળી ગયેલાં, ટકોરા માત્રની રાહ જોતાં, આંગળી પરોવીએ તો ઝુમ્મરની જેમ લટકી રહેતાં... શેલી કહે છે કે એ તો ફરી પાંગરશે! એ તો શી ખબર, પણ પાંગરશે એક અવાજ...

સાહેબ! હજુ પણ ગૂર્જરના મુદ્રણાલયનું કોઈ મળે તો અમારી આંખો અમારી વચ્ચેની એ ખૂટતી કડી શોધતી હોય છે. એવી તો કેટલીય આંખો વચ્ચેની કડી બની ચૂક્યાં હતાં એ. શિક્ષિત થવું એટલે ભૈયાદાદાને ઓળખવા, અલી કોચમનની કથની ઉકેલવી, રાજપૂતાણીના એ ઓળાને ઓળંગવો... એક વખતના સંસ્કારના સૂક્ષ્મ સામ્રાજ્યના એ સરતાજ...

રાજગૃહની પાળી હોય કે સાંજ પડે ઝાંપા વસાતા હોય, મોટરો મુકાઈ ગઈ હોય, અને ઘેર પાછાં ફરતાં સામેના દીવા નીચે એક સજ્જન : ધાબળો, લાંબો કોટ (ગોગોલનો તો નહીં હોય?), જરા ઝોલા સાથે ચાલતા હોય. નજીક આવે. પહોળી બાંયમાંથી નાજુક ઝાટકે લાકડી ઊંચકાય, હાથ ઊંચો થાય. ટોપી નીચે બાંધેલા મફલરમાંથી 'કાં? મઝામાં?' કોઈ વાર ઊભા રહે. હજુય એ આંગળીઓમાંથી ઝરતી મમતા ખભાને ભીંજવે છે. 'લખો છો કાંઈ?' 'ના' જ હોય ને? કહેશે, લખતા રહેવું. આશ્વાસનના બે શબ્દ, ઉત્સાહના... સાચું ન લાગે! આ શ્રી ધૂમકેતુ? જેમની 'પગદંડી'નાં પાનાં ગઈ કાલ સુધી તો ઉકેલાતાં'તાં? પણ આપણી ને એમની કેડી ભેગી થાય તે તો કેમ જ બને? કાઈસ્ટને કહેવાયું કે તેં માણસ બનવાનું કબૂલ્યું તે જ તારો ઉપકાર! એવું જ કલાકાર પ્રત્યે. અને એવું જ ધૂમકેતુ પ્રત્યે... એમનામાં ઝાંખરાની મ્હેંક હતી...

એ જ કેમ? જતા હોવ ને સામે લેંઘો-કફની પહેરેલા, ઊંચી કાઠી, ચશ્માં નીચે લગભગ ચગદાઈ જતી કીકીઓમાંથી ઝીણું જોતા છતાં ન જોવાનું મહોરું પહેરી, કો'ક સાથે ઊંડી તકરારમાં ખોવાયેલા હોય તેવી દઢ રેખાવાળા ચહેરાના, દેખીતા જ ભદ્ર, સંપત્તિશાળી જ. દ...

... અને આ નગર મૂકી તમે હવે જવાનું કહો છો? કેમ બને?

(દિગ્વીજ મહેતાના શ્રેષ્ઠ નિબંધો, સંપા. ઉત્પલ પટેલ, ૨૦૧૧-માંથી)

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

પ્રકાશિત

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧-૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મનિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાસ્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુદી । યોગેશ જોષી

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્તયામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

પ્રકાશ્ય

અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૨, ૩, ૪ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

લેખક પરિચય : દિગ્વીશ મહેતા

દિગ્વીશભાઈ (જ.1934 – અવ. 2001) અંગ્રેજીના અધ્યાપક અને ગુજરાતીના લેખક. જન્મ પાટણમાં ને પ્રારંભિક શિક્ષણ સિદ્ધપુરમાં. પછી તો યુનિવર્સિટી ઓફ લીડ્સમાંથી એમ.એ. થયા. થોડાંક વર્ષ એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજમાં ભણાવ્યું પછી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક રહ્યા.

28ની વયે પહેલી જ કૃતિ આપણો ઘડીક સંગ એમણે લખી અને એક અરૂઢ – જુદી ભાત પાડતી નવલકથા તરીકે એ પ્રશંસા પામી. ત્યાર બાદ એમણે સંસ્મરણાત્મક ટૂંકા નિબંધો લખ્યા – ‘દૂરના એ સૂર’એ નામનો નિબંધસંગ્રહ એમની વિશિષ્ટ ગદ્યશૈલીથી ઘણો વાચકપ્રિય અને વિવેચકપ્રિય બન્યો. અંગ્રેજી ભાષાની ખાસિયતો બતાવતું, શિક્ષણલક્ષી કહેવાય એવું પુસ્તક વિચારવિમર્શની રીતે તેમજ લખાવટની રીતે ધ્યાનપાત્ર છે. બીજી નવલકથા અને નિબંધસંગ્રહ ઉપરાંત એમણે ‘પરિધિ’ નામનો વિવેચન-સંગ્રહ તથા આયનેસ્કોના ધ ચેર્સનો તથા અન્ય અનુવાદો પણ કરેલા.

દિગ્વીશભાઈમાં વિચારોની સૂક્ષ્મતા ઉપરાંત હળવાશભરી શૈલીની આકર્ષકતા – બંને ધ્યાનપાત્ર છે.

કૃતિ પરિચય : ‘આપણો ઘડીક સંગ’

આ એક અનોખી અને વિલક્ષણ પ્રેમકથા છે – અર્વાચીના અને પ્રોફેસર ધૂર્જટીની. કથામાં ભાષાની હળવી મજાકવાળી તાજગી છે. સૂક્ષ્મ સ્તરે ઊતરતા વિનોદથી એ રસપ્રદ બનેલી છે. પાત્રો અને એમની વચ્ચેના સંબંધોનું મરમાળું આલેખન આ સીધી-સાદી લાગતી કથાને અત્યંત રસપ્રદ બનાવે છે. સાહિત્યિક દિષ્ટએ જોઈએ તો 1960-70ના સમયની પ્રયોગશીલ ગુજરાતી નવલકથાઓમાં એની આગવી છાપ ઊઠે છે.

આ નવલ વાંચતાં તમને જે આહ્લાદક અનુભવો થશે એમાંના ઘણાખરા તો ભાષાના લાક્ષણિક પ્રયોગના છે.

કલાત્મક છતાં રસપ્રદ આ કથા વાચકને એક નવો જ અનુભવ આપશે, જરૂર.

(પરિચય: રમણ સોની)

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.